

ქართლის საზოგადოების გამომცემი № 10

საქართველოს

ისტორია

თავადის ს. შარათაშვილისა

ნათარგმნი ს. ხუნდაძის მიერ

Handwritten vertical text in Georgian script, possibly a library or collection number.

ტ. 1

საქართველოს ძველი ისტორია

ქუთაისი 1895

Типо-Литографія Н. Н. Гамредзе

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 23 Марта 1895 г.

მთარგმნელის აზარი.

ქართულ სიტყვიერების მოკვარულმა ქუთათურ-მა წრემ 1885 წელს გადაწყვიტა სულხან ბარათაშვილის ისტორიის ქართულად გადმოთარგმნა და ეს საქმე მიანდო ორს პირს: ამ სტრიქონების დამწერს და აწ განსვენებულს მ. მჭედლიძეს. მიყავით ხელი თარგმნას, — მაგრამ უღმობელმა მკვლელმა უდროოდ გააგდებია კალამი ხელიდან პატიოსან მოღვაწეს.

ზანსვენებულმა მოასწრო მხოლოდ სამის თავის გადათარგმნა («საქართველოს ძველი ისტორია», თავები I, II და III). ჩვენ ის თარგმანი, ენის ერთგვარობისათვის, ჩვენს თარგმანს შევუთანასწორეთ და ამ სახით ვბეჭდავთ მას.

«მანო, მტკიცედ. პსდგით და შეიკრძაღეთ
მოძღვრებაჲ ესე, რომელიცა გისწავიეს.»
(თესლონიკელთა მიმართ მეორე ეპისტოლე.
წმ. პავლე მოციქულისა: თავი II, მუხ. 15).

ქართველ ხალხის

პირველი გამოცემანი

(ქართველთა მომდინარეობის დროიდან სამეფოს დაარსებამდე).

I.

ქართველ ხალხის მომდინარეობა და მისი დასახლება კავკასიაში.

პირველი ხმელთაყელი შავისა და ქასპიის ზღვას შუა, პრეზის მდინარიდან ქავკასიის მთების სათოვლო ზურგამდის, უძველეს დროშივე მოსახლებული იყო ხალხით, რომელსაც ახლა ქართველებს უწოდებენ. ამ ხალხის დასაწყისი კაცთა პირველ საზოგადოებათა დაარსებამდის მიაწევს და იმავე წყვედიადით არის დაფარული, რომელიც გარს არტყია ქალდეველთა და საზოგადოთ აღმოსავლეთის ყველა პირველყოფილ ხალხთა მომდინარეობის ისტორიას. მც-და-თუთხმეტმა საუკუნემ განვლო მას აქეთ, რა რომ მწერლობა და ისტორიული ლიტერატურა დაარსდენ. მც-და-თუთხმეტის საუკუნის განმავლობაში ფილოსოფიური ჭკუა ამაოდ ცდილობს წყვედიადის განათებას: ყოველ მეცადინეობის ნაყოფი არის მხოლოდ გონებითი დასკვნა, რომელიც გვირკვევს კაც-

თა პირველ საზოგადოებათა მომდინარეობის მარტო საზოგადო ბუნებრივ ხასიათს; კერძო გარემოებანი კი, რომელნიც ყოველ ხალხის ცხოვრების განსაკუთრებულს ინდივიდუალურ ხასიათს შეადგენენ, სრულიად გამოუცნობელნი რჩებიან. ახლანდელ დროშინათ ცოდნა და ფიზიოლოგია უმტკიცეს საშუალებად მიაჩნიათ რომელიმე ხალხის დასაწყისის გამოკვლევისათვის, მაგრამ გამოკვლევის ამგვარსახსარსჯერ არ აქვს ფეხი მოდგმული და შეუძლია მხოლოდ მომდინარეობისა და ხალხებთან მიმოსვლის ოდნავ გამოცნობა; იმის შესახებ კი, თუ რაში მდგომარეობდა ეს მიმოსვლა, ამ გვარი გამოკვლევა არაფითარ ცნობას არ გვაძლევს. ამიტომაც ძველმა ისტორიამ უნებლიედ უნდა მიმართოს ზღაპრულ გადმოცემებს: ისტორიკოსი ცდილობს, რომ ქეშმარიტების მცირედი კვალი იპოვოს ამ გადმოცემებში.

ძნელია და თითქმის შეუძლებელიც იმის გამოკვლევა, თუ როდის და ვისგან არიან თავდაპირველად შეკრებილნი და მატთანეში შეტანილნი ქართველ ხალხის სიტყვიერი გადმოცემანი. მაგრამ საქართველოს ისტორიულ ლიტერატურის დასაწყისი უეჭველად უძველეს დროს უნდა ეკუთვნოდეს. ბევრია იმისთანა ხალხი, რომელსაც საკუთარი მწიგნობრობა არ აქვს და რომელიც თავის გადმოცემებს სხვის ანბანის შემწეობით სწერს; იმისთანა ხალხი კი ერთიც არ მოიძებნება, რომელსაც მწიგნობრობა ჰქონდეს და თავისი მატთანე კი არა.

ლიტერატურის შემწეობით გადმოცემათა დაცვა კაცობრიობისათვის აუცილებელს ბუნებით საჭიროებას შეადგენს და ამიტომაც ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ ქართულ მატთანეთა არსებობა დაწყებულა ქართულ ანბანის გამოგონების პირველ ხანებშივე, ე. ი. ქრისტეს წინეთ მე-III საუკუნეში, და მას შემდეგ ქართველ ხალხის ცხოვრებაში ყოველთვის ყოფილა.

შმათავრესი ქართული მატიანე, ესრედ წოდებული «ქართლის ცხოვრება», რომელშიაც დაცულნი არიან უძველესი გადმოცემანი, მე-XIII საუკუნეშიაც კი იყო ცნობილი თვით ამავე სახელწოდებით. მასულ საუკუნის დასაწყისში, მეფის **ვახტანგ VI** ბრძანებით ის მატიანე შესცვალა ანუ, როგორც **ვახტანგ** მეფის შვილი **ვახუშტი** გვარწმუნებს, გაასწორა სწავლულ კომისიამ; ამ უკანასკნელმა შეკრიბა ხსენებულ მატიანის რამდენიმე ხელნაწერი ეკზემპლიარი, საეკლესიო გუჯრები და ადგილობრივ წარჩინებულ გვართა სიგელები, აგრეთვე სპარსული და სომხური ისტორიული წიგნები, შეუმოწმა ისინი ერთმანერთს, შემდეგ შეასწორა და შეავსო ერთი უძველესი ხელნაწერთაგანი და გამოსცა ის იმ სახით, როგორც არის ახლა დაბეჭდილი **ვახტანგის** «ქართლის ცხოვრება». მაგრამ ამ კომისიის მოქმედებით გასწორდა ეს მატიანე, თუ იმის უარესად დამახინჯდა, სანამ **ვახტანგის** მეფობამდის იყო—ამის გარჩევა მხოლოდ მაშინ შეიძლებოდა, თუ რომ ხსენებულ მატიანის

პირველი დედნები გვექონოდა ხელში.

ახლანდელ მატიანის სხვა და სხვა ნაწილებს სხვა და სხვა ხასიათი აქვს: ზოგიერთი ადგილები თავისის კილოთი დაბადებას მოგვაგონებენ და ზოგიერთი კი — ან სომხურ ისტორიასა და ან სპარსულ პოეზიას. შესახებ იმისა, თუ რამდენად მართალია ფაქტები და ქრონოლოგიურად დაწყობილი — ჩვენ გვექნება შემთხვევა ჩვენს წერილებში მკითხველებს მივსცეთ ანგარიში; მაგრამ მას შემდეგ, რაც შახტანგის კომისიამ გადააკეთა ეს მატიანე, ჩვენ არა გვაქვს უფლება, რაიმე სწორი და მეცნიერებისათვის სასარგებლო დასკვნა გამოვიყვანოთ იმ ფაქტების შეხედულებითა და დაფასებით, რომელიც ამ მატიანეში მოუქცევიათ. ჩვენის აზრით, ამ მატიანის დამწყობთა და განმავრძობელ წელთაღმწერთა შეხედულება და ფაქტების დაფასება რომ დაცულიყო, არათუ ნაკლებუვანებად ჩაითვლებოდა, არამედ ეს პირიქით ისეთივე საყურადღებო იქნებოდა, როგორც თვით ფაქტების დაცვა, და მაშინ უფრო ადვილად შესაძლებელი იქნებოდა აგვეხსნა ქართველ საზოგადოების გონებრივი და ზნეობრივი განვითარება მის ცხოვრების სხვადასხვა ხანებში.

აი ეს მატიანე ავირჩიეთ ჩვენ. ამ წერილების ძირითად წყაროდ და იქიდან ჩვენ მხოლოდ იმგვარ ფაქტებს ვიღებთ, რომელიც, ერთის მხრით, მხოლოდ იმდენად განვითარებულია, რომ მათში მაინც დაცულია მატიანის ხასიათი, და მეორეს მხრით იმდე-

ნად მშრალი, რომ აშორებული ჰახტანგის კომისიის მრავალგვარ მქვერმეტყველობასა. ღანარჩენი მასალები კი, მაგალ. სხვა ხალხების მატინეები, ისტორიები, ქრონოლოგიები, გეოგრაფიები, ატლასები, მოგზაურობანი, სამოქალაქო და სარწმუნოებრივი კანონები და სხვა და სხვა აკტები, რომლებითაც ჩვენ ვისარგებლეთ ჩვენის წერილების შედგენისათვის, უნდა მოვიხმაროთ ქართულ მატინეთა უაკტებთან შესადარებლად და იმათ შესასწორებლად და შესავსებად, როგორც კი გონება გაგვიჭრის.

ქართველ ერის გადმოცემანი თავიანთ მოთხრობას იწყებენ ნოეს შემდეგ მეოთხე თაობიდან. ისინი მოგვითხრობენ, პირველად: რომ ქართველებიცა და სომხებიც იაფეტის შვილის-შვილის თარგამოსის ანუ მოგორმისაგან შთამომავლობენო და თარგამოსი თავის მრავალ ნათესავებიანათ არარატის მთის მახლობლად დაესახლაო. თარგამოსის შვილებმა მამის სამფლობელო გაინაწილეს ერთმანეთშორის და სხვა და სხვამხარეს წავიდ-წამოვიდენო: სომეხთ მამამთავარმა ჰაოსმა სომხეთის ტერიტორია დაიპყრო, ქართლოსმა კი და მისმა ექვსმა ძმამ¹⁾ დაიჭირეს მდ. არეზისაგან ჩრდილოეთით მდებარე ქვეყნები

¹⁾ აი ქართლოსის ძმების სახელები: ბარდოსი, მოვაკანი, ლეკონი, პეროსი, კავკასოსი და ვგროსი:

ძავკასიის მთებამდით, ამ უკანასკნელთა ჩარიცხვით. მეორე: ქართლოს შემდეგ მისმა შთამომავლობამ გაინაწილა ყველა ეს ქვეყნები, ააშენა შიგ მრავალი ქალაქი და ციხე 1) და ცდილობდა იგი თვისის დამოუკიდებლობის დაცვას, ჯერ ჰაოსის ფლობისმოყვარეობის წადილისაგან და მერმე მცხეთის გამოსახლისების გაძლიერებისაგანო. ეს უკანასკნელნი ქართლოსის უფროს შტოისგან შთამომავლობდენ, მაგრამ ერთმანერთშორის ხანგრძლივ ბრძოლაში დაკარგეს ყოველივე მატერიალური უმჯობესობა სხვა შტოებზე და მხოლოდლა მამასახლისის წოდება დარჩათ, და მესამე: ამ დროს ქართველებმა ჭეშმარიტი ღმერთი დაივიწყეს და დაიწყეს მზის, მთვარის და ხუთის ვარსკვლავის თაყვანისცემაო. მანსაკუთრებულს საღვთო პატივს ქართველები თვისის საერთო მამამთავრის ქართლოსის ხსოვნას სცემდნო.

როდესაც ამ გადმოცემებს ვკითხულობთ, მაშინვე ვხედავთ, რომ ისინი სრულიად გამსჭვალულნი არიან დაბადებისა და სომხურ ისტორიის დასაწყისის კილოთი; ვხედავთ, რომ ის დრო, როდესაც ეს გადმოცემანი მათიანეში შეუტანიათ, ისე ძველი არ უნდა იყოს, როგორც ის ხანა, რომელსაც ეს გადმოცემანი ეკუთვნიან, და ალბათ ისინი ქართველებმა ძრისტეს სარწმუნოების მიღებისა და დაბადების გაცნობის შემდეგ შეადგინეს. მაგრამ ამავე დროს ეს გადმოცემანი ძლიერ ეთანხმებიან კაცთა

1) ამსოფციხისძი, სუჯა, ვაძისაშ ამბ-მ, ვაჯეთისაქ ქაქუჩი, აუქეთაი: ქაჯი, სმზვოქ(სხითი), შუჯვოქ(სოჯი) სმ-
 ჭუქ(სხითი), აქუჯი, მქუჯი, კახათ(სოჯი-ქაქი), კლ-
 ციხ, ჭსკრ-ქოქი(სუსავი) ჭუქი, სძხ, აუხპილი, ნუჯი,
 სუჯი(ქაქი-ქაქი-ქაქი) კუჩი, აუ-ოქი, უხბოქი კ. კ. კ.

ბით არ არიან დამახინჯებულნი, როგორც, მაგალითად, სხვა ხალხების პირველი გაუმოცემანი, თვით იმისთანა ხალხებისაც, რომელნიც ქართველებზე გაცილებით უფრო გვიან დაარსებულან. ამიტომაც ისინი სრულიად ამართლებენ შეხედულებას, რომელიც არსებობს ქართველების მომდინარეობის შესახებ და შესახებ იმისა, თუ როგორც ცხოვრება ჰქონიათ ქართველებს იმ საუკუნეებში, როდესაც ისინი პირველად დასახლებულან ძველსაში. ამ საგნის გასაკვლევად ჩვენ არსად ვვფიქვრება ამხედ უფრო სარწმუნო ცნობანი.

უცხო ქვეყნების ძველ მწერლებს სხვადასხვა აზრი მოჰყავთ ქართველთ მომდინარეობის შესახებ: მაგალითად, ტაციტის აზრით, იბერნი და ალბანნი თავის თავს თესალიელთა შთამომავლებად რიცხავენ, რომელნიც იაზონს მოჰყოლიან ქოლხიდაში, და ამ აზრის დასამტკიცებლად ტაციტი ამბობს, რომ სახელი იაზონი ადგილობრივ ძლიერ ხშირად იხმარებაო ¹⁾. მაგრამ ეს აზრი იმდენადვე არის სარწმუნო, რამდენადაც ლიონისის აზრი, რომელიც გვარწმუნებს, რომ იბერნი პირენეის ნახევარკუნძულიდან იბერიიდან, არიან გამოსულნიო, ამას გარდა ქართველთ მომდინარეობის შესახებ მსგავსივე ღირსების მოსაზრება მრავალი შევიძლიათ წაიკითხოთ ლიოდორის, სტრაბონის, იუსტინის, იოსების,

¹⁾ Taciti, lib. VI, cap. 34.

ქედრენის, ზონარის და სხვების თხზულებებში.

ზამოჩენილი ეთნოგრაფი პივიენ დე-სენ-მარტენი, პირველ ხალხთა და ძავეკასიის უძველეს გადმოცემათა გამოკვლევებში, რომელიც 1846 წელს პარიზის ეთნოლოგურ საზოგადოებაში წაიკითხა მან, არჩევს ქართველების ამავე გადმოცემებს და შემდეგი დასკვნა გამოჰყავს: ერთი ის, რომ ქართველები და სომხები შეადგენენ ერთმანეთისაგან ძველათვე განცალკევებულს ორ შტოს ერთისა და იმავე ტომისას, რომელიც ინდო-კელტურ ოჯახობას ეკუთვნისო, და მეორე — ძავეკასიის ყველა ხალხები, პრეზის მდინარის ჩრდილოეთით მცხოვრებნი, მექსიკის პონტოისა და ძასპიის ზღვას შუა, თვისის მომდინარეობით ქართველ ტომის შტოები იყვნო. ამასთანავე მეცნიერულად ამტკიცებს, რომ თუ ძავეკასიის რომელნიმე ახლანდელი მცხოვრებნი ენითა და გარეგან სახით გაირჩევიან ქართველებისაგან, ამას ჰქონია თავისი პატივსადები მიზეზები, რომელიც იცნო და სარწმუნოდაც აღიარა ზოგი ისტორიამ და ზოგი ფიზიოლოგიამო ¹⁾.

ჩვენ ვეთანხმებით პივიენ დე-სენ-მარტენის აზრს ქართველთა მომდინარეობის შესახებ და გარდა ამისა ამავე გადმოცემათაგან ვხედავთ, რომ ეს ხალხი

---

¹⁾ *Yvien de St. Martin, Recherches sur les populations primitives et les plus anciennes traditions du Caucase, p. 95—97.*

გაჩენილმა ძველის-ძველ დროში და უცხოვრია-
ცალკე, როგორც ბინადარ ხალხს, შართლოსის შთა-
მომავლობის ფეოდალურ მართველობას ქვეშ.

ჩვენ ვიხმარეთ აქ სიტყვები «ფეოდალური
მართველობა», მაგრამ ამით არ შეიძლება ასე
დაშორებულ დროის ქართველთ საზოგადოებ-
რივი მდგომარეობა რომ შევადაროთ ჩრდილოე-
თის ბარბაროსთა იმ დროის მდგომიარობას, როცა
ესენი პირველად დაბინავდნ ზერმანიის ნიადაგზე;
საშუალო საუკუნოების ბარბაროსები მარტო იმი-
თაც კი უფრო მალა იდგენ იმ დროის ქართველებ-
ზე, რომ იხილეს რომის იმპერიის დიდება და ცხოვ-
რება, ეს იმპერია შემუსრეს და იმის სახელოვანსა
და ჩამაგულისხმებელ ნანგრევებზე თვით დაიწყეს
ცხოვრება; ქართველებს კი, ძავკასიაში თვისის დასახ-
ლების დროს, არც დანახვა შეეძლოთ რისამე და
არც გაგება, გარეშე იმისა, რასაც ჩააგონებდა მათ
თვით გარშემორტყმული ბუნება.

საზოგადოდ ყველა უძველესი ხალხები წასულ
დროის მიხედვით კი არ ეწყობოდნენ, არამედ ისე,
როგორც შინაგანი ანუ გარეგანი მოვლენა და გა-
რემოება უჩვენებდა მათ. შმთავრესი გარემოებანი,
რომელთაც გავლენა ჰქონდათ ქართველ ხალხის
პირველდაწყებით ცხოვრებაზე, შემდგენი იყვენ.
პირველი—საქართველოს მიწის ნიადაგი: რადგანაც
ეს ნიადაგი ხეობებით დასერილს მთიან ალფს წარ-
მოადგენს, ამიტომ თავიდანვე ყოფდა ხალხს რამ-

დენზე ნაწილად. ძალაქების და სოფლების მოსახ-
შენებლად მთებს და მთების ტყიან მწვერვალებს.
ირჩევდნენ, რადგანაც ამგვარ ადგილებში მათი ოჯახ-
ხობა და ავლა-დიდება უფრო უშიშარ მდგომარეო-
ბაში იყო: აი ეს ადგილები ბადავდა ხალხში თავი-
სუფლების სურვილს და უნერგავდა მას გულში
მეომრობას და გულადობას; ამავე დროს ამ მთების
ძირში გადაშლილი მშვენიერი მინდვრები მცხოვრებთ
მიწის სპმუშაოდ იზიდავდა. მეორე გარემოება იყო—
ხალხის საერთო ენა და თვისტომობა, რის წყალო-
ბითაც ერთტომობა გამაგრებული იყო. ბარეგანი
მოვლინებანი ეხებიან მრავალგვარს ისტორიულ ფაქ-
ტებს, რომელზედაც დამოკიდებული იყო ხალხის
სვე-ბედი და მისი წარმატება. ადგილობრივ მა-
ტიანეებში ეს ფაქტები ზაზარების შემოსევის აწერი-
ლობით იწყება: ეს შემოსევა მოხდა ძრ. დ. წ. მე-
VII საუკუნეში.

მე ისტორიული ძეგლიერე ფრჩხად შესამჩნევ
ნაკლულეგანებას შეადგენს საქართველოს მათიანეებ-
ში, მაგრამ მაგიერად იმას ავსებს უცხო მწერალთა
ისტორიული და ზღაპრული ცნობები საქართველოს
შესახებ.

ჩვენ აქ მოკლედ გამოვხატავთ ამ ცნობებს, მა-
გრამ მიგვარ თქმულობათა კი გამოვტოვებთ, რომელ-
ნიც თავისის გაურკვევლობით ზღაპრებს მოგვაგონე-
ბენ და რომელთაგანაც არავითარის განსაკუთრებულ
დასკვნის გამოყვანა არ შეიძლება, მაგალითად თქმუ-

ლობას ზოგსა და მაგოგზე, პრომეთეოსზე, ამაზონებზე და მრავალს სხვებს. შამისოთაც ყველამ იცის, რომ ძველი ხალხები, როგორც აღმოსავლეთში, ისე დასავლეთშიაც ძავკასიას რაღაც გრძნების ქვეყნად სთვლიდნენ. მათი წარმოტეგნა ძავკასიის მიდამოში ყოველგვარ საკვირველ მოქმედებას აგროვებდა, რის შესახებაც ხან ნამდვილივით და ხან ზღაპარივით დღესაც კი ისმის მითები საქართველოს დაბალ ხალხში. ჩვენ აქ მხოლოდ იმ ფაქტებს მოვიყვანთ, რომელიც მსოფლიო ისტორიისაგან ცნობილია.

პირველ ცნობებს საქართველოს ხალხების შესახებ ჩვენ მოსე წინასწარმეტყველი გვაუწყებს, რომელიც ცხოვრობდა 1700 წლებში ძრ. წინეთ ¹⁾; მაგრამ ეს ცნობები იმაში მდგომარეობს, რომ ის მხოლოდ ასახელებს თოგორმას, მესეხს და თუბალს ²⁾. ამას შემდეგ ძრ. დ. წინეთ 1565-სა და 1499 წლებს შუა ³⁾ ეგვიპტელთ შემოსევა მოხდა და სეზოსტრისმა დაიპყრო ძოლხიდა იმ დროს, როდესაც იქ მართველად სელოსი იყო. პლინის მოწმობით, ძოლხიდაში დარჩენილი ეგვიპტელები ცდილობდნენ ადგილობრივ მცხოვრებთა ზნეობის გაუმჯობესობას, თესავდნენ მათ შორის განათლების პირ-

¹⁾ *Dictionnaire d'hist et de géogr. nouv. éd. Bouillét, p. 1200.*

²⁾ დაბადება, მოსეს წიგნი პირველი, თავ. X.

³⁾ *Diction., p. 1650.*

ველ თესლს და სელოსქსოვილის კეთებას ასწავლიდნ მათ ¹⁾).

მზის, მთვარის და ხუთის მოძრავ ვარსკვლავის თაყვანისცემა, ცხადია, ეგვიპტელებს გაუვრცელებიათ ²⁾. რამზესმა (სეზოსტრისმა), რომლის სახსოვარსაც ტაძრები და მზის გამოხატულებანი შეადგენდნ, ძოლხიდაში თავისი მეუფების კვალი დატოვა: მისი სახელი ქართველებში დარჩა სახელწოდებად, მხოლოდ იმ განსხვავებით, რომ ხვარამზედ და რამაზად შეიცვალა, და მას შემდეგ უმთავრეს მნათობსაც სახელად მზედაერქვა. მგვიპტის კანონებმა, მაგალ. მგლოვიარობაში წვერის მოშვებამ და შინაურ ცხოველების სიკვდილისაგან დაცვამ ³⁾ ქართველების ცრუმორწმუნოებებს ღრმა კვალი დააჩინა. შეხედეთ შარძიის გამოქვაბულებს სამცხეში და თმოგვში: ეს გამოქვაბულები ნუ თუ იმ გვარსავე აკლდამებს არ წარმოადგენს, როგორებითაც დაფარულია ნილის ნაპირები?

ძრ. წინეთ მე-XII საუკუნეში საბერძნეთის გმირებმა: ზრიქსმა, არგონავტებმა და ულისმა სამი მოგზაურობა მოახდინეს ძოლხიდაში. არგონავტებმა ნახეს აქ მდიდარი ქალაქი მა და ძოლხი-

¹⁾ *Plin. 1. 33, c. 3.*

²⁾ *Всем. ист. Г. Вебера, кн. I, стр. 214.*

³⁾ იქვე გვ. 187: «ვინც მოკლავს კატას განზრახვით ანუ უმცროვ, ის დასასჯელია სიკვდილით».

დის მფლობელის პეტის სასახლე, რომელიც იმ დროის
შეხედულებით მშვენიერი იყო ¹⁾).

ამ ხანებში ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა იცო-
დნენ სელისქსოვილის კეთება, ოქროს გამოდნობა
და ღვინის დაყენება. ბერძნებსაც კარვად ესმოდათ
ამ ნაწარმოებთა ფასი და მოხმარება; იმათ საჭიროდ
დაინახეს, რომ ამ მდიდარ ქვეყნის მცხოვრებლებ-
თან მტკიცე სავაჭრო მიმოსვლა გაემართათ; ამიტო-
მაც შავ ზღვის ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთის ნაპირზე
რამდენიმე ახალშენი მოაშენეს, რომელთა შორის
განსაკუთრებული ყურადღება პიტეუსმა (ბიჭვინ-
თამ) და ღოსკურთამ ²⁾ მიიქციეს. ამავე დროს უნდა
ეკუთვნოდეს იმ შესანიშნავ ვაჭრობის დასაწყისი,
რომელიც საქართველოს მდინარეების, რიონისა და
მტკვრის საშუალებით, გამართული იყო მეროპასა
და ინდოეთს შორის და რომლის შესახებაც მრა-
ტოსთენიც სწერს; აგრეთვე ამავე დროს უნდა ყო-
ფილიყო დამკვიდრებული აზოვის ზღვის სამხრეთ-
აღმოსავლეთის ნაპირზე ეგრეთ წოდებულის სინ-
დიკის ახალშენი, რომელიც წინეთ ინდოეთს ეკუთვ-
ნოდა ³⁾).

ბერძნებთან ხსენებულ მიმოსვლათა გარდა მზე-

¹⁾ *Strab. I. XI, p. 479; Eustath. in Ho-*
mer; Diodor. Sicil. I. IV.

²⁾ *Strab. lib. XI, p. 349.*

³⁾ *Ibid.*

კიელ წინასწარმეტყველთ; რომელიც ქრ. დაბ. წინეთ 600 წლ. ცხოვრებდა, თავისს წიგნში მოგვითხრობს, რომ ქართველებს, მისგან მესხებად და თუბალოდ წოდებულთ, გამართული ჰქონდათ ფინიკიელებთან ვაჭრობა და მონებს და სპილენძის ჭურჭლეულობას უგზავნიდენ მათო¹⁾.

ეს მცირე ცნობები ავსებს იმ სიცარიელეს, რომელიც ქართველთ გადმოცემებში არსებობს, და ამით ცოტადი მაინც გვეძლევა საშუალება გამოვიკვლიოთ ქართველთა განვითარება იმათ პირველყოფილ ცხოვრებას შემდეგ. ჩვენ ვხედავთ, რომ ისინი ველურები კი არ ყოფილან, რომელნიც მხოლოდ ბუნების გავლენას ქვეშ ცხოვრებენ, არამედ ხალხი, რომელსაც სხვა ხალხებთან მიმოსვლა ჰქონია, და კარგად სცოდნიათ, თუ ამ მიმოსვლას რა სარგებლობა მოაქვს ორისავე მხარესთვის. მაგრამ, სასტიკად რომ გავსაჯოთ, იმ ხანებში, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, ქართველების ერთად ჩათვლა ჯერ კიდევ მაინც არ შეიძლებოდა. იმათი მდგომარეობა არ აძლევდა კაცს ნებას, წარმოედგინა ისინი მთელ შეერთებულ საზოგადოებად; ისინი იყვენ მხოლოდ ერთის ტომისანი და იმგვარ ქვეყანაში ცხოვრებდენ, სადაც ყოველივე ხეობა თავისს მცხოვრებელთ განსაკუთრებულ სახელს აძლევდა, და ევ სახელს ხშირად იმათ ცხოვრების ვიზარებაზედაც იყო.

¹⁾ ვზეკიელი, თავი XXVII, მუხლი 18 და 14.

დამოკიდებული; ასე რომ ძველი მწერლები, მოსე წინასწარმეტყველისაგან დაწყებული ვიდრე ძავკასიაში რომაელთა შემოსევამდე, არსად არ იხსენიებენ ქართველ ტომის საზოგადო სახელებს ¹⁾. თუმცა ყველა ამ მწერლებმა იცოდნენ ძავკასიისა და მის მცხოვრებლების არსებობა, მაგრამ ქართველთ ტერიტორიის სხვადასხვა კუთხის მცხოვრებთ სხვადასხვა სახელს უწოდებდნენ. მაგალითად მოსე და სხვა წინასწარმეტყველნი იხსენიებენ თოგორმას შთამომავლობას, მესეხს და თუბალს; არგონავტებმა იხილეს პოლხიდა; ჰეროდოტე და ძენოფონტი იცნობდნენ ქალიბებს ²⁾, მოსხებს ³⁾, თაოხიანებს, მოზინოკებს ⁴⁾, მაკრონებს ⁵⁾, ტიბარენებს, ალაროდინებს, მატიანებს, საპირებს და სხვებს. ხალხის ამგვარად დანაწილების მიზეზი, როგორც წინეთაც ვსთქვით, იყო ნიადაგის გავლენა, ანუ როგორც გადმოცემა ამბობს, ქართველთ ტერიტორიის დანაწილება ქართლოსის შთა-

1) ქართველ ტომის საზოგადო სახელნი შემდეგნი არიან: ქართველნი, იბერნი ანუ ივერნი, გეორგიანნი, გურჯნი და გრუზინნი.

2) ქალიბების სახელწოდების გამო, რომელნიც ძველის ძველი დროიდანვე რკინეულობის მოხელეობით განთავსდნენ იყვენ, ბერძნებმა ფოლადს ქალიბი დაარქვეს. *Diction. ed. Bouillet, p. 346.*

3) მესხნი.

4) თაოხიანნი, თაოსკარელნი.

5) მეგრელნი.

მომავალთა შორის; ეს დანაწილება განიგრძო
ახიაში მაკედონელთა შემოსევამდი, ე. ი. იმ დრომდი,
სანამ ძლიერმა და განუწყვეტელმა გარეგანმა ომებმა
ხალხს არ დაანახა, რომ აუცილებლად საჭირო იყო
უმეტესად შეკავშირება და შეერთება.

ამგვარი იყო ქართველ ტომის მდგომარეობა
ხაზარების შემოსევამდის, რომელზედაც ჩვენ ქვემო-
რე განვარგძობთ ჩვენს საუბარს ხალხის გადმოცე-
მათა საშუალებით.

II.

ხაზარების შემოსევა.

იმ დროს, როდესაც თოგორმის შთამომავალთა შორის დიდი მშვიდობიანობა სუფევდა, გაძლიერდნ ხაზარები და ხშირ თავდახსმით შეაწუხეს ქავკასიის ხალხები. ამ უკანასკნელებმა სთხოვეს დახმარება ყველა თვისტომ ხალხებს, შეიერთეს ისინი და ხაზართა ქვეყნის საზღვრებში შეეცვინდნ. მაგრამ ხაზარებმა მალე ამოიჩიეს მეფე, აიყარნ და ქასპიის კარებით სამხრეთისაკენ წავიდნ. პერავინ გაუძლო იმათ სიმრავლეს; მათ ყოველითერი შემუსრეს, რაც კი გზაზე შეხვდათ არარატსა და მასისამდი; გადარჩა მხოლოდ ქართლისა და სამეგრელოს რამდენიმე ადგილი. ამ ლაშქრობაში ხაზარებმა მეორე გზაც გამონახეს. რომელიც ქავკასიის მთებში გადიოდა და რომელსაც ახლა ღარიელის გზა ჰქვია. ხაზარებმა გაახშირეს თავისი შემოსევა და აქედან ის გამოვიდა, რომ თარგამოსიანები იმათი მეხარკეები გახდნ.

ღამორჩილებულ ხალხებისგან ხაზარებმა ჩრდილოეთის ქავკასიაში ორი სამეფო შეადგინეს. ერთი — თერგიდან მოკიდებული მთების დასავლეთის ბოლომდი, სადაც მფლობელობდა იმათი მეფის წული შობოსი, და მეორე — აღმოსავლეთისაკენ, რომელ-

საც მეფის ბიძაშვილი მართავდა. პირველას ხელ-
ქვეითთაგან წარმოდგენ ოსები, და აღმოსავლეთის-
მხარეში კი, სადაც მათ ქალაქი ხაზონისი ანუ ხუნ-
ზახი მოაშენეს, წარმოდგენ **ლკისტნის** ხალხები.

ხაზართა მფლობელობა იმ დრომდის განიგრძო,
სანამ სპარსელებმა აფრიღონის მეფობის დროს არ
განდევნეს ისინი.

ეს შემოსევა ისტორიული ფაქტია, რომელიც
მოხდა ძრისტემდის მე-VII საუკუნეში და რომელსაც
ისტორია სახელად **«აზიაში სკვითთა დიდ შემოსევას»**
უწოდებს; ეს ფაქტი მოჰყვა მცირე აზიაში ძიმერი-
ანთა შესევას. ხაზარები ის ხალხი იყო, რომელიც
მდ. **ვოლგისა** და **ქასპიის ზღვის** ნაპირებთან და-
ბორგავდა და რომელსაც ძველი ევროპიელი მწერ-
ლები სკვითებს უწოდებენ; ეგ უკანასკნელი სა-
ხელწოდება საერთო იყო ჩრდილოეთის ყველა ველურ
ხალხებისათვის. ახალ დროის მწერალნი ზოგნი იმათ
თურქების ნათესაობას აკუთვნებენ და ზოგნი—ფი-
ნებისას. ეს ბარბაროსები მართლაც შევიდნენ სამხ-
რეთის ქვეყნებში ქასპიის კარებით ¹⁾ და არათუ
მხოლოდ არარატამდის, არამედ მთელს ზემოსა და
მცირე აზიას, სირიასა და მგვიპტემდე, ყოველ მხა-
რეს დასცეს შიშის ზარი. ეს შიშის ზარი, რომელ-
მაც იმათ გზაზე ყოველიფერი მოიცვა, რამდენიმე
შეიძლება იერემიას ლაღადებათაგან წარმოიდგინოთ.

¹⁾ *Herodot. lib. IV, cap. 12.*

მაგრამ უფრო სასტიკი ბატონობა მათ გამოიჩინეს მიდიაში და ძმ მხარეებში, რომელიც ძასპიის ზღვას აკრავს. ისინი მოთავის შესევას ოც-და-რვა წლის განმავლობაში იმეორებდნენ, სანამ მიდიის მეფემ ციაქსარმა არ განდევნა ისინი ¹⁾). უკუქცეულმა სკვითებმა ძავკასიიდან ტყვედ მოიტაცეს მრავალი ქართველი; ამ ტყვეებისაგან შედგენ ახალი ხალხები, სახელდობ მეოტები და სარმატები—ჩრდილოეთის მიდიელები, რომელთა ერთ ნაწილს დღემდისაც იწონებს ეძახიან: ევ ოსები არიან ²⁾).

ზამოდის, რომ ქართველთა გადმოცემანი საკმაოდ ეთანხმებთან ისტორიულ ამბებს; მაგრამ ისინი არაფერს არ ამბობენ იმ შემოსევისას, რომელიც ამ უკანასკნელ გარემოებას წინაუძღოდა და რომელიც კიმერიელებმა მოახდინეს: კიმერიანებიც აგრეთვე ძავკასიის ხმელთაყელით შევიდნენ მცირე აზიაში. მსეც კია: მსოფლიო ისტორიიდანაც არა სჩანს, რომ კიმერიანებს მოეხდინოსთ ღამე შესანიშნავი იმ მხარეებში, რომელიც ქართველებს ეჭირათ, და ამიტომაც საქართველოს მათიანეს აღვილად უნდა მიეტეოს ის გარემოება, რომ, როდესაც ეგრე დაშორებულ დროთა შესახებ მოგვითხრობს, ამგვარ

¹⁾ *Herodot.* და *Всеобщая история.*

²⁾ შოპენი; შენიშენები «*Обоз. россійс. влад. за Кав.*»-ის შესახებ, გვ. 7; იმას მოყავს პოტოცკის და კლაპროტის გამოკვლევანი, რომელნიც პეროდოტეს, დიოდორის, პტოლომეის და ქართული მათიანების თქმულებათა ერთგვარობაზე არიან დაფუძნებულნი.

წვრილიმან ფაქტებს არ იხსენიებს. მაგრამ ერთი უთანხმოება ჩვენ ძლიერ გვაკვირვებს: საქართველოს მატრიანე ხაზართა განდევნას აფრიღონ მეფეს აწერს, რომელიც შიშდადიანების დინასტიიდან შთამომავლობდა, და არა ციაქსარს, რომელიც ძაიანიანთა დინასტიას ეკუთვნოდა და რომელსაც მიაწერს ისტორია სკვიაების განდევნას. შველასგან მიღებული ქრონოლოგია გვაჩვენებს, რომ აფრიღონს უმეფებია, სულ ცოტა რომ ვსთქვათ, 750 წლ. მაინც უფრო ადრე შრ. დაბ. ¹⁾, მაშასადამე, ციაქსარის წინეთ 100 წლით და მეტითაც ²⁾. პირველ შეხედულებით ამ განსხვავებას წელთაღმწერის ანუ შემდგომ გადამწერთა შეცდომად ჩასრული კაცი; მაგრამ ხალხის გადმოცემათაგან შემდგარი შემდეგ ამბავი ჩვენ ამის წინააღმდეგს გვეუბნება:

¹⁾ *Diction. d'hist et de geogr.*, p. 1400: შიშდადიანების დინასტია მოისპო აფრიღონის შვილებით, ქრ. წ. 733 წ.

²⁾ *Всемирная Исторія* Г. Вебера, ст. 483: ციაქსარი მეფობდა 633 წლიდან 593 წლამდე.

III.

ფიზღალიანთა და კაიანიანთა ღინასტიების მ-
ცადინეობა საქართველოში გაბატონებისათვის
და მათი მფლობელობა საქართველოში,

სპარსეთის მეფეს, აფრიღონს, ცეცხლს უკი-
დებდა ხაზარების, შუროსიძეების, სურვილი, რადგან
ისინი მართო საქართველოს და სომხეთს კი არ
აოხრებდენ, ხრამედ სპარსეთას სამფლობელოსაც,
და ამიტომ იმათ წინააღმდეგ გაგზავნა მან თავისი
სარდალი არდამი; ამის ჯარებს აღტაცებით შეუ-
ერთდენ სომხები და ქართველები—და ხაზარები
სრულიად განდევნეს ხსენებულ მხარეებიდან. სპარ-
სეთის სარდალმა, როცა საქართველო გაათავისუფ-
ლა, ხალხს მიანიჭა სრული წება, რომ თავისს ჩვეუ-
ლებაზე ეცხოვრა; რაკი ქართველებმაც ამგვარი მისდ-
კეთილგანწყობილება დაინახეს, ყოველივე რში ემორ-
ჩილებოდენ და ყოველივე რს უჯერებდენ მას. არ-
დამმა ააშენა ღარუბანდის ქალაქი მთებსა და ზღვას
შუა ვიწროებში და გაამაგრა ის რკინის კარებით,
რომ ამით შეეჩერებია ხაზარეთის მისწრაფება სამხრე-
თისაკენ. შემდგომ მან მცხეთის ქალაქს ქვითკირის
გალავანი შემოავლო და მენობებისთვის ქვისა და

კირის ხმარება საქართველოში პირველად შემოიღო. აფრიღონის მეფობის დროს სპარსელები არათუ ავიწროებდნენ ქართველებს ხარკით, არამედ ყოველგვარ ღონისძიებას ხმარობდნენ იმათ გაძლიერებისათვის, რომ მართა მათ შესძლებოდათ ხაზარების შეკავება, რომელთაც, როგორც საქართველოსთვის, ისე სპარსეთისათვისაც საშიშარნი იყვნენ. მაგრამ როცა ტახტზე აფრიღონის შვილი ირაჯი დაჯდა, სპარსელებმა თავიანთი ჯარების რიცხვი საქართველოში გვამრავლეს და ქართველებს ხარკის თხოვნა დაუწყეს. ამან ააშფოთა ხალხი და, როცა ქართველებმა გაიგეს, რომ სპარსეთში ჟრთერთშორისი ბრძოლა ასტყდაო, დაეცნენ სპარსელებს, დაამარცხეს და განდევნეს საქართველოდან. წინა დროს კი კავი-კავუხსმა ძავეასიოს მხარეებისაკენ გაილაშქრა, მაგრამ ერთის აღვილობრივ მფლობელის ჯადოსნობით დაბრმავდა და იძულებულ შეიქნა, ქართველებს შერიგებოდა და სუკანვე დაბრუნებულიყო სრულიად უნაყოფოდ. მაგრამ, როცა ექვსმა წელმა განვლო, მან გამოგზავნა თავისი შვილი შარშოტი აუარებელ ჯარით საქართველოსა და სომხეთის დასაპყრობად. ქართველები და სომხები შეუერთდნენ სხვა მეზობელ ხალხებს, დახვდნენ წინ მტერს და განდევნეს.

სეთ წელს შემდეგ სპარსელები შაიხოსროს წინამძღოლობით ხელახლავ შეესიენ სომხეთსა და საქართველოს, სომხეთი დაიპყრეს და მრავალ სასტიკ

ბრძოლას შემდეგ საქართველოს ნაწილიც დაიჭირეს; მაგრამ, როდესაც შაიხოსრო თურანის დასაპყრობად სპარსეთს დაბრუნდა, ქართველებმა მისგან დაჭტოვებული ჯარები სრულიად ამოწყვიტეს.

ამასობაში შაიხოსრომ გაიმარჯვა თურანელებზე და ბევრ სხვა ხალხებზე, დაატოვებინა მათ თავიანთი მხარეები და აიძულა ისინი, რომ სხვის ქვეყნებში მოედებნათ თავშესაფარი ალაგი. ამგვარად გაფანტული თურანელები, ასურელები, ბერძნები და თვით ხაზარებიც თავიანთ დედაწულებიანათ მოვიდნენ საქართველოს და იახოვეს, მიეცათ მათთვის იქ დასახლების ნება. მცხეთის მამასახლისმა, ამ ქვეყნის სხვა მთავრების თანხმობით, მისცა მათ აღვილები და დაასახლა ისინი ქართველებს შორის; იქ ცხოვრების ნება მისცა მან აგრეთვე ებრაელებსაც, რომელნიც იმას წინეთ ნაბუქოდონოსორისაგან გაფანტულნი იყვნენ.

ამ სახით საქართველს მცხოვრებლები ცოტა ხნის განმავლობაში კიდევ უფრო გამრავლდნენ და გაძლიერდნენ; მაგრამ ამას შემდეგ შეჩვეულნი ქართველების ჭნა (რომელიც მათთვისაც და სომხებისთვისაც იქამდი საერთო იყო) და სხვადასხვა ენის შერევისაგან შედგა ახალი ენა, ქართული; სარწმუნოებრივი წესები შეიცვალა და გაირყვნა; ქორწინებაში ნათესაობრივი შეუხებლობა გაქრა; მკვდრის დამარხვა გადავარდა, მკვდრების ქამა გავრცელდა.

ზაიარა რამდენმე ხანმა და სპარსეთის მეფის

მიშტაშაბის შვილმა, სპანდიატ-რვალმა, ახლად გაი-
ლაშქრა ქართველებზე, მაგრამ რაკი შეიტყო, რომ
სპარსეთში პაპა-მისი მოეკლათ, უკანვე დაბრუნდა.
ხოლო საქართველო ამით მაინც ვერ გათავისუფლ-
და. სპანდიატის სიკვდილს შემდეგ ცოტა ხანმა გაი-
არა და სპარსეთის ტახტზე ავიდა მისი შვილი ბაა-
მანი, არდაშირად წოდებული, რომელმაც ბევრ სხვა
ქვეყნებს გარდა საქართველოც დაიმორჩილა და გა-
დასახადი დაადვა.

ამით თავდება ხალხური გადმოცემა, რომელიც
იმ გარემოებას შეიცავს, რაც აღეჭრადრე მაკედონ-
ნელის აზიაში გალაშქრებამდი-მომხდარა. ეს გადმო-
ცემა, როგორც სჩანს, შემდგარია ქართველების ზე-
პირგადმოცემების, სპარსეთის პოეზიისა და ზენდ-
ავესტის სხვადასხვა თქმულების ერთმანერთში არე-
ვით; ზენდავესტი გავრცელებული იყო საქართვე-
ლოშიაც, სანამ აქ ქრისტიანობა ფეხს მოიდგამდა.

აღმოსავლეთის ხალხების უძველეს მდგომარეო-
ბის აწერილობაში უთანხმოება არსებობს ადგილო-
ბრივ წყაროებსა და იმ ცნობებს შორის, რომელიც
ბერძნებმა შეკრიბეს და რომელიც მსოფლიო ისტო-
რიამ სარწმუნო ცნობებად აღიარა, და სანამ ისტო-
რიული კრიტიკა ამ უთანხმოებას არ გუარკვევს,
ჩვენ ზემოხსენებულ გადმოცემისაგან მხოლოდ ეს
ერთი დასკვნა შეგვიძლია გამოვიყვანოთ: რომ აზიი-
დან სკვითების გადევნის შემდეგ მიდიელებმა და
სპარსელებმა დაიწყეს პროტექტორობა ანუ ბატო-

ნობა საქართველოში და აქ დაბინავდენ უცხო ქვეყნის ელემენტები, რომელთაც ყველაზედ უფრო დაქსაქსეს ხალხი პატარ-პატარა წრეებად თავთავის განსაკუთრებულ სახეობით.

სხვა წყაროებიდანაც სჩანს, რომ ქართველ ხალხის მდგომარეობა ხსენებულ პერიოდში თვით სახელწოდებითაც მართლაც რასმე მთელს არ წარმოადგენს. ჰეროდოტეს, ძენოფონტის და ძველ დროის სხვა მწერალთა ცნობები საქართველოს ტერიტორიის მცხოვრებლების შესახებ შეადგენს მხოლოდ სხვადასხვა ერთმანერთისგან განცალკევებულ საზოგადოების მოკლე აწერილობას, რომელთაც არათუ ყოფაცხოვრებაში არამედ საერთო მტერთან წინააღმდეგობაშიაც თითქმის არავითარი ერთობა არ ჰქონიათ. ჰეროდოტეს მხოლოდ ერთად ერთი შემთხვევა მოჰყავს, რომელიც იმათ ერთობას ამტკიცებს, სახელდობ, როცა ის ჩამორიცხავს ძსერქსის ლაშქარს და ამბობს, რომ მოსხები, ტიბარენები, მაკრონები, მოსინოკები, მარდები, კოლხელები, ალაროდელეები და საპირები ერთის პირის, შარანდატის, განკარგულებას ქვეშ იყვნენ ¹⁾).

შველა ამ ხალხებში სხვებზედ უფრო შესანიშნავი ქალები იყვენ, როგორც მეომარი და მოხელე ხალხი. ისინი ცხოვრობდენ ძოლხიდიდან სამხრეთ-დასავლეთისკენ. რკინეულის და ფოლადეულის

¹⁾ Herodot., lib. VII, cap. 79.

მათი ხელობა ჰომერის დროსაც ყოველგან ცნობილი იყო.

იმათ ნაწარმოების საწყობი ალაგები სინოპსა და აპიზამდის მიაწევდა; მაგრამ ძრ. წინ მე-VI საუკუნეში ისინი ძრეზმა დაარბია და აღმოსავლეთისკენ გარეკა ¹⁾, მსენოფონტი, რომელსაც მე-400 წელს იმათ ქვეყანაში გაუვლია, ამბობს, რომ იმათ ჰქონდათ ჩაბალახები, რკინის წინდები და სელისქსოვილის დოშლულებიო. მამარზე მოკლე ცელები ეკრძათ და თუთხმეტის წყრთის სიგძე შუბები ჰქონდათო. როცა დაინახეს ბერძნები, სიმღერით და ცეკვით მიეგებენ წინ და თამამად აუტეხეს ცხარე ბრძოლა და სრულიად არაფერი დაუტყვებიათ ბერძნებისთვის, სანამ ესენი იმათ საზღვრებში იყვნენ ²⁾.

ქალიბებისაგან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ ცხოვრებდა ამათზე ნაკლებ მეომარი ხალხი, თაოხიანები. ამავდროულად მწერლის მოწმობით, ბერძნები რომ მივიდნენ იმათ ქვეყანაში, ისინი იმდენად შეშინდნენ, რომ მყისვე მიეტოვეს თავიანთი სიმაგრეები, წაიღეს თან ყოველივე სარჩო და თავიანთი დედაწულიანათ და ქონებიანათ მთებში გაიქცენ. მაგრამ ბერძნებს სიმშლით დახოცვის ეშინოდათ და ამიტომ თაოხიანებს თავს დაეცენ. მაშინ არათუ იმათი ცოლები თავიანთ ბავშვებთანთ გადაცვინდნენ

¹⁾ *Pomp. Mela, lib. 1, cap. XIX.*

²⁾ *Xenoph., p. 338.*

ზრამში, არამედ ბევრმა ქმარმაც კი წაბაძა იმათ მაგალითს და ხვადგის, ცხვირის და ვირის ურიცხვი ჯოჯი ბერძნებს სადავლოდ მიუტოვეს ¹⁾). ეს მწერალი ტიბარენებს იხსენიებს, როგორც მშვიდობიანს და მწყესობის მიმდევარ ხალხს ²⁾); ესენი და აგრეთვე მაკრონებიც ფრიად თავდებლად შეეგებენ ბერძნებს, უსაგზღეს მათ აუარებელი სარჩო-სურსათი და ქალაქ ძოტიარამდი გაყვენ ეტიკებად ³⁾). ტიბარენები და მაკრონები მსერქსის ლაშქარში იმგვარადვე შეიარაღებულნი იყვენ, როგორც მოსხები და მოსინოკები იმათ ჰქონდათ ხის ჩაბალახები, პატარ-პატარა ფარები და მოკლეტარიანი და ფეხელშუბიანი ჭიშტები ⁴⁾). მოსინოკები ბარბაროსული ჰა მძლავრი ხალხი იყო, ისინი ხის სახეობში ცხოვრობდენ და ეგ სახელი ბერძნებმა ამიტომ უწოდეს მათ. იმათი სახლები მთებში და ველებში იყო გაფანტული, მაგრამ ისე კი ცხოვრობდენ, რომ შიშის დროს მსწრაფლად შეეძლოთ ერთმანეთის დასახმარებლად შეგროვება ⁵⁾).

¹⁾ Xenoph., p. 338.

²⁾ ტიბარენები (თუმცა ქსენოფონტი ამბობს, რომ თაოხიანების დასავლეთით არიანო) ვგონებ ცხოვრობდენ თათარავანის ტბის არე-მარეში, რომელიც აღმოსავლეთით თაოხიანების საზღვრებზედ იყო მიკრული და მწყესებრივ ცხოვრებისთვის ძლიერ მოსახდენ ადგილებს წარმოადგენდა.

³⁾ Xenoph., p. 340.

⁴⁾ Herodot., I. VII. cap. 60.

⁵⁾ Xenoph., p. 351.

მს უკანასკნელი ოთხი საზოგადოება მარდებიანათ ღარი ჭისტასპის დროს სპარსეთის სახელმწიფოს განსაკუთრებულ სატრაპიას შეადგენდა და ცოველწლივ სამას ქანქარს გადასახადს იხდიდა; აღაროდნიანები, საპირები და მატნიანები მეორე სატრაპიას შეადგენდენ და ორას ქანქარს იხდიდენ ¹⁾. აღაროდნიანები, საპირები და კოლხიდლები ერთნაირად შეიარაღებულნი იყვენ: მათ ჰქონდათ ხის ჩხალახები, ხარის ტყავის ფარები, მოკლე ხიშტები და სატევრები ²⁾. კოლხიდლები ას-ას ვაჟს და ამდენვე ქალს აძლევდენ ხარკად სპარსელებს ³⁾. მათ შორის დიდ ხნიდან ცხოვრობდენ ეგვიპტელები და დაცული ჰქონდათ თავიანთი ენა, ჩვეულებანი და ღვთისმსახურების წესები ⁴⁾. კოლხიდლების ჩვეულებათა შორის ჰეროდოტეს ერთი შეუნიშნავს, რომელიც რამდენადმე ქართულ მატნიანის სიტყვებს ამართლებს. ის ამბობს, რომ კოლხიდლები მკვდრებს არ მარხავენ და მიცვალებულთა გვამებს მტაცებელ ფრინველებს და მხეცებს უგდებენ შესაქმელად და შემდეგ იმათ სრულიადაც აღარ იგონებენო ⁵⁾. მს ჩვეულება და აგრეთვე ახლო ნათესავების და თვით

¹⁾ *Herodot.*

²⁾ *Herodot. lib. VII, cap. 60.*

³⁾ *Ibid. lib. III, cap. 79 და 97.*

⁴⁾ *Ibid. lib. XI, cap. 104.*

⁵⁾ *Ibid. lib. I, cap. 140.*

მკვიდრ ძმებისა და დების დაქორწინება ამტკიცებს, რომ ზოროასტრის სწავლა შემოსულა საქართველოში ჰეროდოტეს დრომდის, რომელიც შრ. წინედ 450 წლებში ცხოვრობდა, — ამიტომ რომ ეს ჩვეულებანი მენდიდადის წესებზედ იყვენ დამყარებულნი და მათ ასრულებდენ ბაქტრიაში, ჭირკანიაში და სხვა მხარეებშიაც, სადაც ამ სწავლას განსაკუთრებული პატივი ჰქონდა ¹⁾.

ამგვარად, თუ რომ საპირები იბერიელები არ არიან ²⁾ და კარდუსიელები — ქართლოსიანები ანუ ქართველები ³⁾, იმ შემთხვევაში არცერთი ძველი მწერალი არ ხმარობს ისეთ სახელწოდებას, რომელიც ოდესმე რქმევია ქართველებს, როგორც მთელ ხალხს; მხოლოდ მოსე ხორენელი, საქრისტიანო წელთაღრიცხვის მე-V საუკუნის ისტორიკოსი, ამბობს, რომ სომხების მეფემ ტიგრანმა, როცა ძირს ასტიაგის წინააღმდეგ ეხმარებოდა, იბერიისა და ალბანიის ყველა მეომარი კაცები და დიდის სომხეთის გამორჩეული მხედრები შეკრიბა და მიდიას წავიდაო. მაგრამ ჩვენ მაინც არავითარი ეჭვი არ უნდა ვიქონიოთ იმაში, რომ საზოგადოებათა სახელები:

1) Г. Веберъ, Всемирн. ист. кн. I, стр. 460 и 467.

2) *Atlas universel de géogr. ancienne et moderne, dressé par A. Tardien, ed. 1858, carte № 2.*

3) ისტორია თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვ. 101.

მოსხები ანუ მესხები, თაოხიელები ანუ თაოსიანე-
ბი, მაკრონები ანუ მეგრელები ანუ კოლხიდლები
ერთიან ქართველ ხალხის ნაწილების სახელები არიან
და იმას ამტკიცებენ, რომ ისინი იმ უშორეს ხანებში
ბეჯითად არსებულან.

აი სულ ეს არის, რაც კი ვიცით უცხო ქვეყ-
ნების ცნობებისაგან საქართველოს შესახებ იმ
დრომდღე, სანამ პლექსანდრე შაკედონელი ძხიაში
ილაშქრებდა, და ეს ცნობები შეგვიძლია ადგილობ-
რის წინათყოფელ გადმოცემებს შევუფარდოთ.

გადმოცემანი აღმასანდრა მაკედონელზე და
მის მოადგილე აზონზე მართველების სამეფოს
დაარსებაჲდი.

როდესაც სპარსეთის მელობელობის ამბავს ათ-
ვებს, ხალხური გადმოცემა ამბობს, რომ ბერძნების
მხარეში, სახელდობ შაკედონიაში, გამოჩნდა ალექ-
სანდრე, შილიპეს შვილი, რომელმაც დაიპყრო ყველა
ქვეყანა. იმან დაპყრობა დასავლეთიდან დაიწყო,
გადალახა სამხრეთ, შემდეგ ჩრდილოეთი და იქი-
დან ძავკასიის მთებით საქართველოს შევიდაო. ალექ-
სანდრემ ამ ქვეყანაში ურწმუნობა და უზნეობა
ჰპოვა, შაგრამ ნახა, რომ იქ მეომარი ხალხი ცხოვ-
რობდა, რომელსაც მაგარი ქალაქები ჰქონდა. იმან
ყველა ეს ქალაქები აიღო და შიგ თავისი ჯარები
ჩააყენა ერთის მაკედონელ სარდლის აზონ შატრი-
კის ხელქვეშ, რომელსაც უბრძანა, გაეგრცელებია
ხალხში მზის, მთვარისა და ხუთის ვარსკვლავის თა-
ყვანისცემა.

ალექსანდრეს წასვლასა და მის სიკვდილს შე-
მდეგ მკაცრმა და შეუბრალებელმა აზონმა დაანგრია
მცხეთის და საქართველოს სხვა ციხე-ქალაქების

კედლები, დაიმორჩილა სამეგრელო ზღვამდი და
ოსებს, ლეკებს და ხაზარებს ხარაჯა დააღვა. იმან
შემოიღო საქართველოში კერპთაყვანისმცემლობა,
დაიწყო ადგილობრივის გავლენიან პირების ხოცვა
და ხალხი უკიდურეს მდგომარეობაში და სასოწარ-
კვეთილებაში ჩააგდო. ამ დროს მცხეთაში ცხოვ-
ვრობდა ერთი ყმაწვილი, რომელსაც სახელად ჴარ-
ნავაზს უწოდებდნენ. ეს იყო მცხეთის უკანასკნელ
მამასახლისის სამარას ძმისწული (სამარა მოკლა
ალექსანდრემ; მასთან მოკლა აგრეთვე ჴარნავაზის
მამაც) და ისპანელ სპარსის ქალის შვილი. როცა
ჴარნავაზის მამა მოკლეს, დედამ სამის წლის ჴარ-
ნავაზი წაიყვანა და ქავეკასიის მთებში დამალა. იქ
დავაჟაკდა ჴარნავაზი და შემდეგ თავის სამშობ-
ლოში დაბრუნდა. მან მიიქცია ყურადღება თავისის
ბრწყინვალე შთაჰომავლობით და ამასთან თავისის
სიმარდით ცხენოსნობაში და იარაღის ხმარებაში.
დედა მისი ხშირად არიგებდა მას, რომ არ დაახლო-
ვებოდა საშიშ აზონს: ის ურჩევდა მას საქართვე-
ლოს დატოვებას და სპარსეთს გადასახლებას.
ჴარნავაზმა დიდ ხანს ვერ გადაწყვიტა დედის
რჩევის დაჯერება. დასასრულ, როდესაც დაე-
თანხმა მას, ერთ ღამეს შემდეგი სიზმარი ნახა:
ვითომ იყო შეძრწუნებით ცარიელსა და დახშულ
სახლში, რომელსაც არსაით გასაღალი არ ჰქონდა;
მაგრამ მალე მზემ შეაშუქა შიგ, გარშემოერთყა
სინათლე მას და გაიყვანა ის მინდვრად. აქ ჴარნა-

ვაზმა ნახა, რომ მზე მის წინაშე იყო და მინდორი ბრწყინვალე ცვრით მშვენიერად მოთარულიყო. აკრიფა მან ხელით ცოცხალ-ცოცხალი ცვარი და მით დაიბანა პირი. როცა გაიღვიძა ზარნავაზმა, იფიქრა, რომ სპარსეთში ალბათ მე კარგი ბედი მომეღლისო, და, ოცნებებით გატაცებული, იმ დღეს მარტო წავიდა სანადიროდ. აქ მას დიდი წვიმა მოესწრო და თავშესაფარ ადგილის ძებნა დაიწყო. ამ დროს მან გამოქვაბული დაინახა, რომელსაც შესავალი ამოშენებული ჰქონდა. ზარნავაზმა მსწრაფლად ამოანგრია ეს ყორე, შევიდა გამოქვაბულში და განცვიფრდა, როცა დაინახა იქ შენახული აუარებელი განძი. როცა წვიმა გადიღო, გამოვიდა ზარნავაზი გამოქვაბულიდან და შესავალი ისევ ამოავსო. შემდეგ მან ეს ამბავი თავისს დედას გაუმჟღავნა. მრამვე ღამ-ღამობით დაიწყეს იქ სიარული და ამგვარად მთელი ის განძი თავისს სახლში გადიტანეს.

როდესაც ზარნავაზმა ამდენი სიმდიდრე მოიპოვა, სპარსეთს გადასახლებაზე სრულიად უარი გააცხადა. იმას მაშინ სრულიად სხვა აზრი დაებადა თავში—ახონის ტირანობისაგან საქართველოს გათავისუფლებისა და თავისის უფლების აღდგინების აზრი.

ამ განზრახვის შესრულებისათვის პირველად სა-მეგრელო-ს მფლობელთა შთამომავალმა ქუჯიმ, ოსებმა და ლეკებმა ამოუჩინეს მას დახმარება, შემდეგ სირიის მეფემ ანტიოქმა და სომხების მთავარმა ქართველები დაუყოვნებლივ გაჰყვენ ზარნავაზს, და

აზონი გაიქცა ძლარჯეთს, სადაც თითქმის ერთ წელს კიდევ გამაგრდა; მაგრამ პრთანუჯთან მომხდარ ომში ის მოკლეს, და მთელი საქართველო, რომელიც მან შეაერთა, შარნავაზის ხელში გადავიდა.

იმ გადმოცემის შესახებ, რომელიც ამბობს, რომ ალექსანდრე მაკედონელი საქართველოში იყო, ჩვენ არავითარი დამამტკიცებელი საბუთი არ გვაქვს გარდა იმისა, რომ ამაში გვარწმუნებენ აღმოსავლეთის ზოგიერთი ისტორიკოსები; მაგრამ შესაძლებელია, ალექსანდრეს სახელსა და მოქმედებას ქვეშ იგულისხმებოდენ იმის სარდალთა სახელები და საქმეები, რადგან იმათ ცნობაში მოჰყავდათ საქართველო, როგორც სპარსეთის სახელმწიფოს მე-XVIII და XIX სატრაპია. აგრეთვე დიდად საეჭვოა ის გარემოება, ვითომც საქართველოს მართვა ალექსანდრეს დამოუკიდებლად გადაეცეს თავისის სარდლის აზონისათვის, რომელიც, მათიანის სიტყვით, შარნავაზამდი ფლობდა მას. იმიტომ არის საეჭვო, რომ მოსე შორენელის სიტყვით, ღარიოზის უკანასკნელი სატრაპი სიბერიაში იყო შიტრიდატი და ალექსანდრემ მასვე ჩააბარა დატყვევებული ქართველები ¹⁾.

უკანასკნელი ცნობა მით უფრო დასაჯერებელია, რომ ეს შიტრიდატი 317 წელს მონაწილეობას იღებდა მეშენის ომში ანტიგონის წინააღმდეგ ²⁾.

¹⁾ Монсей Хоренскій, წიგ. II, თავ. X.

²⁾ St. Martin, *Recherches sur l'hist de l'Asie*, chap. XIX.

ამ ომის შედეგი ეს იყო: მემენი დამარცხდა, ანტიგონის უფლება გავრცელდა მთელს იმ მანძილზე, რომელიც ალექსანდრეს სახელმწიფოს ეჭირა აზიაში, მიტრიდატი და მემენის სხვა მომხრეები მოკლეს და მათ მაგიერ დანიშნეს ახალი სატრაპები ¹⁾.

შეიძლება აზონის არსებობა მოგონილი იყოს, შეიძლება ბერძენთ არგონავტების წინამძღოლის იაზონის სახელი ქართველთ გადმოცემას უადგილოდ ეხმაროს და მაკედონელ დამპყრობელის თანამოღვაწეთა და მოადგილეთა სახელები აერიოს. თუ ეს ასე არ არის, აზონი ალბათ ალექსანდრეს კი არა, ~~მაკედონელ~~ ანტიგონის მოადგილე ყოფილა საქართველოში—მიტრიდატის მოკვლიდან დაწყებული ვიდრე შარნავაზამდე, და უმართავს საქართველო ისე, როგორც მისი მკაცრი პროტექტორი ითხოვდა.

რაიცა შეეხება შარნავაზის ვინაობას, არა გვეგონია—ექვის შეტანა შეიძლებოდეს იმაში, რომ ის ყოფილა სპარსელი, ხსენებულ მიტრიდატის შვილი ანუ ძმისწული. აბა ჩავუკვირდეთ კარგად ქართველების გადმოცემათა: ისინი ამბობენ, რომ შარნავაზი იყო მცხეთის უკანასკნელ მამასახლისის სამარას (ალექსანდრესაგან მოკლულის) და ისპაანელის სპარსელ ქალის შვილია (ამასთანავე არ იხსენიებენ მამის სახელს). ამიტომ ჩვენ გვაქვს საფუძველი ვიფიქროთ, რომ შარნავაზი ყოფილა მცხეთის ან იბე-

¹⁾ იქვე.

რის უკანასკნელ სატრაპის შვილი, რომელიც (სატრაპი) მოკლა ანტიგონმა, და არა ალექსანდრემ; იმას თუ გნებავთ, თავი დავანებოთ, რომ **შარნავა**-ვაზი ანუ **შარნაბაზი** წმიდა სპარსული სახელია ¹⁾. აქვე ჩვენ აუცილებელ საჭიროდ ვხედავთ მივაქციოთ ყურადღება, პირველად, მას, რომ: თუ **შარნავაზის** მამა მოიკლა ალექსანდრეს საექვო ყოფნის დროს საქართველოში, სანამ ეს უკანასკნელი 332 წელს მკვიპტეს გაილაშქრებდა, და თუ **შარნავაზი** მაშინ დაბადებიდან სამის წლის იყო, გამოდის, რომ აზონთან ბრძოლის დროს 263 წელს ის არათუ ახალგაზდა, — 67 წლის იქნებოდა. მაშასადამე, მამა მისი სიკვდილი უგვიანეს დროს უნდა მივაწეროთ. მეორე: **თეიმურაზ** ბატონიშვილი, ანტონ ქათალიკოზისა და სხვა ისტორიკოსების (რომელთაც არ ასახელებს) ჩვენების მიხედვით, ამბობს, რომ **შარნავაზის** მამა მცხეთის მამასახლისის სამარას ძმა, **ღარიოზ-ძოდომანის** ერთი წარჩინებულთაგანი იყოვო; ის აიზარდა სპარსეთში და ჭაბუკობის დროს თავისის მეომრობით, სიმარდით და მამაცურ მოყვანილობით მაღალი ადგილი დაიჭირა სპარსეთის მეფის სარდლებს შორისო და სპარსეთის მეფემ მისცა მას ცოლად თავისი ასულიო. როცა **ღარიოზი** დაეცა, **შარნავაზი** მოვიდა მცხეთას და თან მოიყვანა რამდენიმე სპარ-

¹⁾ შარნაბაზი მცირე აზიის სატრაპი იყო; ის ცხოვრობდა მე-V საუკუნის დასასრულს და პელოპონეზის ომების დროს სპარტას ეხმარებოდა.

სელი ჯარი, მაგრამ ალექსანდრემ საქართველოს დაპყრობის დროს მოკლა ის და მისი ძმა სამარაო და სხ. ¹⁾ მაშასადამე შარნავაზის დედა სპარსელი ქალი ყოფილა, აქამენიდების დინასტიიდან, მამა-მისი კი — ღარიოზის სიძე, რომელიც მაკედონელებმა მოკლეს. — ბაოისის «საბერძნეთის ისტორიაში» მოხსენებულია ღარიოზის ერთი სიძე, რომელიც თვითონ ალექსანდრემ მოკლა ბრანიკთან ბრძოლაში; აქვე მოკლეს აგრეთვე ვილაცა ომარი (შეიძლება სამარა იყოს), რომელსაც ღარიოზის მიერ დაჭირავებული ჯარები ებარა. ამას ერქვა სახელად მიტრიდატი ²⁾. მაგრამ ჩვენ ზევით დავინახეთ, რომ იბერიის სატრაპი მიტრიდატი ცხოვრობდა ალექსანდრეს დროს და შემდეგაც, მაკედონელ სარდალთა ერთმანერთ შორის ცილების დროს, და მოიკლა ანტიგონის მიერ ³⁾. ამ ცნობებს რომ ვუკვირდებით, ჩვენ გვებადება აზრი, რომ ორივე ეს მიტრიდატი ერთი და იგივე პირი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ დრო, ადგილი და სიკვდილის გარემოება სხვადასხვანაირად არის ნაჩვენები. ეს აზრი იმაზედაც არის დაფუძნებული, რომ იბერიის სატრაპის, მიტრიდატის, ვრთს ჩამომავალთაგანს, მიტრიდატ დიდს,

¹⁾ თეიმურაზ ბატონიშვილის ისტორ., გვ. 111.

²⁾ Истор. Греции Галлиса, часть VIII, гл. 37.

³⁾ Моисей Хорен. кн. II, гл. 10, и St. Martin, *Recherches sur l'hist. de l'Asie, chap. XIX.*

პონტოს მეფეს, უწოდებდენ აგრეთვე აქემენიდს. ¹⁾ ხალხურ გადმოცემებში, რომელიც ჩვენ ამ თავში გამოვხატეთ, როგორც სჩანს, ძველებურს სპარსულ კილოს პირველი ადგილი უჭირავს. მართველთ მატეანის ის ადგილი, რომელიც ხატავს მაკედონელ დამპყრობელის ჩარევას სარწმუნოების საქმეებში და ამ სარწმუნოების შეცვლისათვის მის მეცადინეობას, პირდაპირ მოგვაგონებს ჩვენ სპარსელთა გადმოცემას, რომელიც მოგვითხრობს, რომ ალექსანდრემ ზენდ-ავესტის საღვთო წიგნები დაწვა და სარწმუნოება დაამცირაო. ²⁾ მაგრამ არა გვგონია, რომ ამ გადმოცემას რაიმე სიმართლე ჰქონდეს.

ალექსანდრეს მოადგილენი, სელევკი და ანტიოქი, სულ სხვა გზას ადგენ. ისინი ყველაზედ უფრო იმას მეცადინეობდენ, რომ შორ ქვეყნებში მიმავალი გზები ამოეჩინათ და ამიჯ ხალხთა ერთმანერთში მიმოსვლა დაემკვიდრებიათ. არც ჭავკასიის მხარეთათვის მოუყლიათ მათ ამ მხრით თავიანთი მზრუნველობა.

ჩვენ ვიცით პატროკლის და მრატოსთენის წერილებიდან, რომ უმთავრესი გზა სავაჭრო მიმოსვლისათვის დასავლეთის ხალხებსა და ინდოეთს

---

¹⁾ იხ. ჩვენი სტატიები გაზ. «Кавказъ»-ში 1861 წ. №№ 53 და 70, სათაურით: «Вопросъ о происхожденіи Митридата Великаго» და «Дополненіе» ამ «Вопросъ»-ისა.

²⁾ Всемирн. истор. Г. Вебера, кн. I, стр. 442.

შორის საქართველოში მიდიოდა ¹⁾. ჰომპეი-ლიდის მინდობილობით მარონმა შეკრიბა შემდეგ ხანებში სარწმუნო ცნობები—და აქიდან ვიცით, რომ იქ დოეთიდან საქონელს ერთ კვირას მოჰყოლა ინდის მდინარით ბაქტრიამდი, საიდანაც ჯერ მკარით და შემდეგ მტკვრით სურამამდე მოჰქონდათ; აქიდან ხმელეთით გადაჰქონდათ შორაპნამდი და დასასრულ ისევ წყლით, რონით შავ ზღვამდე ²⁾. მაგრამ შემდეგში ამ სავაჭრო გზის არსებობას ხელი შეუშალეს—ერთის მხრით ბარბაროთა შემოსევამ და მეორე მხრით განათლების გავრცელებამ და ეგვიპტელთა და ფინიკიელთა ზღვაში მოგზაურობის გამრავლებამ და დასასრულ მაკედონელთა მპყრობელობამ. მაკედონელებმა გამონახეს არაბეთის სოკრეთითა და სპარსეთით ინდოეთს მიმავალი სხვა გზები, შემდეგ ააშენეს ალექსანდრია და ამით სრულიად დასცეს საქართველოს გზის მნიშვნელობა.

თუმცა ეს ასე იყო, მაგრამ ძასპიის ზღვა კიდევ დიდ ხანს იპყრობდა ალექსანდრესა და მის თანამოდვაწეთა ყურადღებას. ალექსანდრეს ეგონა, რომ ეს ზღვა შეადგენდა ჩრდილოეთის ოკეანის ნაწილს და მისი ნაპირები გამოაჩენდა ახალ სამეფოებსა და ახალ სავაჭრო გზებს უცხო ხალხებთან მიმოსვლისათვის. ამიტომაც, რამდენმე ხნით თავისი

1) *Strab. lib. XI, p. 351.*

2) *Plin. I. VI, cap 19.*

სიკვდილის წინეთ, მოაწყო მან ამ ზღვაზე ფლოტი და გაგზავნა კაცები იმის გამოსაკვლევად, უერთდებიან თუ არა ის და ოკეანე შავით ან რომელმე სხვა ზღვით ინდოეთსო ¹⁾. ჯერ გამოიკვლიეს სამხრეთის ნაპირები, მერმე დაათვალიერეს აღმოსავლეთის ნაპირები იაქსარტის მდინარემდი და შემდეგ დასავლეთის—აღბანიამდრ და შეიძლება დარუბანდამდისაც, რომელიც განთქმულია გადმოცემებით ალექსანდრეზე, როგორც მის დამფუძნებელზე ²⁾. ცნობაც კი არის იმის შესახებ, რომ ალექსანდრეს ჯარები მისულან ზიპანის ან მდინარემდი ³⁾. შემდეგში შემდგარ აზრით გამოდის, რომ ზიპანისი ჰქვიოდა მხოლოდ ჟუბანის მდონპრეს და სინდები ძველად როგორც ინდის შესართავის, ისე ამ მდინარის მახლობლადაც ცხოვრობდენ ⁴⁾.

ალექსანდრეს სიკვდილს შემდეგ სელევკ ნიკატორს ქასპიის ზღვაში ჰქონდა თავისი ფლოტი, რომლის უფროსადაც პატროკლი იყო; ამ უკანასკნელს მინდობილი ჰქონდა ამ ზღვის ნაპირების

---

¹⁾ *Montesquieu, l' Esprit des Lois, I. XXI ch 9.*

²⁾ დარუბანდის ძველ კედელს დღემდის ეძახიან ალექსანდრეს კედელს.

³⁾ *Montesq., l' Espr. des Lois, XXI, c. 9.*

⁴⁾ *Strab. lib. XI, p. 349.* — ინდს შესართავთან ჩართვის მდინარე, რომელიც სახელწოდებით გიპანისს ჩამოგავს, — გიფაზისი.

გამოკვლევა. ახლად ამოჩენილს იმის ნაწილს და-
ერქვა სელევკის ზღვა, და ამასთანავე შეადგინეს
პლანი, რომლის ძალითაც ეს და შავი ზღვა არხით
უნდა შეეერთებიათ. მაგრამ იმ დროს, როდესაც ამ
პლანის სისრულეში მოყვანისათვის მეცადინეობდენ,
სელევკი მოკლეს ¹⁾. ანტიოქ I თანაუგრძნობდა თა-
ვისის მამის განზრახულებას—და ამიტომაც განაგრძო
ძასპიის ზღვაში მოგზაურობა ²⁾; საქართველოს მა-
ტიანეები ამბობს, რომ ანტიოქი შარნავაზს დაე-
ხმარა აზონის წინააღმდეგო, და ამით ისინი ამტკი-
ცებენ, რომ ანტიოქს დიდი ინტერესი ჰქონია ამ-
ქვეყნისა, რომლისთვისაც ატეხილი იყო ბრძოლა,
და სურვებია, რომ ეს ქვეყანა ხელთ ჩაეგდო მის-
გან დავალებულ კაცს.

---

¹⁾ *Plin. I. VI, cap. 2.*

²⁾ *Esprit des Lois, liv. XXI, ch. 9.*

სამეფოს დაარსება

შრისტეს წინეთ მე-III საუკუნიდან იწყება საქართველოში დიდის ხნის გამზადებული შეგნებული ცხოვრება ხალხისა, ეგრეთ წოდებული ეროვნება. და რამ მოამზადა საქართველოს სამეფოს დაარსება და რამ დაუდგა მას ბუნებრივი საძირკველი პირველი; უმთავრეს საზოგადოებათა ერთტომობამ თუმცა ისინი შესამჩნევ მანძილზე იყვენ გაფანტულნი და ადგილობრივ გარემოებათა გამო ერთმანერთთან დიდხანს განცალკევებულნი; მეორე, სპარსეთის მფლობელობის გავლენამ, რომელმაც დაახლოვა ისინი ერთმანერთს შით, რომ ყველანი შეაერთა და მიუჩინა მართველმად ორი სატრაპი, რომელნიც ერთის ხელმწიფის სახელითა და წესით მართავდენ ამ მხარეს; და მესამე, ხალხის განვითარებამ სპარსეთის მფლობელობამდისაც და ამ უკანასკნელის განმავლობაშიც. საზოგადოებანი ცოტ-ცოტათი შეეჩვიენ მიწის მუშაობას და ვაჭრობას, ზოგი თვით მდიდარ ბუნების მეოხებით, რომელიც უხვად ასაჩუქრებს მუშის შრომას, და ზოგი კი ეგვიპტელებსა, ბერძნებსა და ფინიკელებთან მიმოსვლის გამო. ეგვიპტელთა და შემდეგ სპარსელთა

წარწმუნოებრივი სისტემები, რომელიც მათ შორის ვრცელდებოდა, აჩვენდა მათ კანონების შორჩილებას; დასასრულ, ყოველწლიურმა ხარაჯამ, რომელსაც სპარსეთის მეფეები ახდევინებდნენ, ჩაუნერგა მათ ის აზრი, რომ აუცილებლად საჭიროა — ყოველწლივ აძლიოს ხალხმა თავისს მეფეს გადასახადი.

მართველთ ეროვნების პირველი ნაბიჯი, რასაკვირველია, ის იყო, რომ ყველა ერთტომის წინაშე ზოგადობანი შეერთდნენ ერთმანერთის სარგებლობისათვის — საერთო მტრებისაგან თავის დასაცვლად, და უმთავრეს მართველად ამოიჩინეს ერთი პირი. მატთანთა მიხედვით, შარანავაზის სამეფოს შემდეგი საზღვრები ჰქონდა: ძვეკასიის უმთავრესი ქედი, მდინარე მნგური, შავ ზღვის ნაპირი ახლანდელ ბათუმამდე; აქიდან მშები, რომლისგანაც მდინარე ჭოროხი და მისი ჩასართავები გამოდინან, პალაკაციოს ტბამდე; შემდეგ მთები, რომელიც მდინარე ჭებედას მარჯვენა ნაპირს მიყვება, მტკვრამდე, და დასასრულ პლაზანი და მისი ჩასართავები აღმოსავლეთით.

შარანავაზმა გაუნაწილა თავისი სამეფო თავის თანამოღვაწეებს და გაყოფის რვა თუ ცხრა ნაწილად, რომელთაც სახელად საერისთაოები ეწოდება. რადგან ძნელი დასაჯერებელია მატთანთა ნაჩვენები თითოეულ საერისთაოს საზღვრები, ამიტომ ჩვენ ვერ ვბედავთ იმათ აწერას, რომ ამით ბევრ შეცდომაში არ შევიდეთ. მაგრამ მზადა ვართ —

შენიშვნებში მაინც მივცეთ ადგილი თეიმურაზ ბატონიშვილის ცნობას ამის შესახებ ¹⁾).

პრისთავები უმთავრეს მონაწილეობას იღებდნენ მართველობაში და მეფის ბძანებას ასრულებდნენ; თითოეული მათგანი თავის საერისთაოში თავის-თავად მეფეს წარმოადგენდა და უფლებაც ჰქონდა მიანიჭებულნი, თავისი თანამდებობა თავისს შთამომავლობისათვის გადაეცა. ეს უფლება იყო ქართველთა ტომის ფეოდალურ ცხოვრების ბუნებრივი შედეგი გინა გაგრძელება; ეს ცხოვრება დაიწყო ქართლოსის სიკვდილს შემდეგ, მას შთამომავალთა შორის მიწების დანაწილების დროიდან, და რამდენმე საუკუნის განმავლობაში მაგრათ მოიღვა ფეხი მიწის

---

¹⁾ «პირველად (ფარნავაზმა) დაადგინა ერისთავად ქუჯი, რომელსაცა მისცა დაი თვისი ცოლად და განუჩინა საერისთოდ რიონის მდინარიდგან ეგრისის მდინარედმდე ყოველი კოლხიდა სვანეთითურთ და დასავალით ზღვამდე.— მეორე ერისთავი დასვა მარგვეთისა შორაპანსა და მისცა მცირე ლიხის მთიდან ზღვამდე დაღოს მთიდან და რიონის შუათი.— კახეთს და ჰერეთს და კუხეთს ნაწილთა კახეთისათა— ესე მესამე ერისთავი. მეოთხე ერისთავი დასო ხუნანს და განუჩინა ბერდუჯისა და მტკვრის შუა გარდაბანიურთ ტფილისადმდე.— მეხუთე ერისთავი ჰყო სამშვილდისა და განუჩინა სკვირეთის მდინარიდგან გაჩიანს ზევით თანავარადმდე აბოციტ.— მეექვსე ერისთავი წუნისა, რომელსა განუჩინა აღმოსავალით მტკვრისა თანავარადმდე და თავადმდე მტკვრისა.— მეშვიდესა ოძრხის ერისთავსა განუჩინა ტაშის-კარს ზევით ზღვადმდე პონტოსა და ჭოროხამდე.— მერვესა კლარჯეთის ერისთავსა განუჩინა, რომელიცა თვით დაიპყრა საზღვრით კლარჯეთისა ზღვამდე პონტოსა.— დაადგინა მეცხრე ერისთავი შიდა ქართლსა; ესენი იყვნეს პასპეტნიცა, გამგენი და მოიღებდეს ხარკსა ქვეყანისაგან საერისთოთა თვისთასა და მიართმოდნენ მეფეთა». (იხ. ისტორ. თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვ. 115).

ნიადაგის სიკეთის მეოხებით. რაკი **ზარნავაზმა** და-
ამტკიცა ეს უფლება, საქართველოში დაიბადა ჯერ
მიწის მფლობელობის, როგორც კერძო ნათესაობ-
რივ საკუთრების, უფლება და შემდეგ აზრი იმ ოთხ
სახალხო წოდების დაფუძნების შესახებ, რომელიც
არსებობდა განუწყვეტლივ, სანამ საქართველო თა-
ვისუფალ სამეფოს შეადგენდა. ძველ ხალხებს შო-
რის მიწის კერძო მფლობელობის უფლება ძალიან
იშვიათი მოვლენა იყო; **ზარნავაზმა** ალბათ იმ რწმუ-
ნებით შემოიღო ეს უფლება, რომ პატრიოტიზმს
გარდა იმაში არსებობს აგრეთვე მატერიალური ან-
გარიშიც და ამიტომაც ქვეშევრდომთ უმეტესად
უძლიერებს იგი მამულის დაცვის ენერგიას. ძველ
ხალხებში მიწა საერთო კუთვნილებად ითვლებოდა
და საკუთრებას მხოლოდ ვაჭრობით იძენდენ; სა-
ცხოვრებლად იმათ უფრო ის ქვეყანა მოსწონდათ,
სადაც უკედ შეეძლოთ თავიანთ მოძრავ კაპიტალის
დაცვა და გადიდება. ისინი ადვილად სტოვებდენ
თავიანთ მამათა საფლავებს, სამშობლო ნაპირებს
და მთებს, ესახლებოდენ შორ ქვეყნებში და იქ
იკეთებდენ ახალშენებს; და ან იმგვარადვე ცხოვ-
რობდენ, როგორც ისრაელები და სომხები, რო-
მელთა სამშობლოსაც დამპყრობელი ადვილად იჭერ-
და ხოლმე. მცის საუკუნის განმავლობაში იბრძო-
და ქართველი ხალხი უძლიერეს დამპყრობელთა წი-
ნააღმდეგ დამოუკიდებლობისათვის და ეს ბრძოლა
იქამდე გაგრძელდა, სანამ ერთმა საქართველოს უკა-

ნასკნელ მეფეთაგანმან არ შეარყია ხალხის უმაღლეს წოდების ძველი სამიწო უფლებანი.

ხსენებულ წოდებათა შეადგენდენ: პირველი, მთავართა ანუ თავადთა წოდება, რომელიც რუსთა ფეოდალურს ანუ უღელის სათავადო წოდებას (УДѢЛЬНОЕ КНЯЖЕСТВО) უღრიდა; მეორე, სააზნაურო, რაინდთა წოდების თანასწორი; მესამე, სამოქალაქო და მეოთხე, საგლეხო.

მთავრები ანუ თავადები უმეტესად საქართველოს იმ ნაწილებს მფლობელთაგან შთამომავლობდენ, რომელიც ქართლოსის მემკვიდრეთა შორის საქართველოს გაყოფას შემდეგ დაწესდა; ანუ უცხო ქვეყნების მეფეთა შთამომავალთაგან; აზნაურები კი, მატიანეთა მოწმობით, მაკედონელ მთავარმართებლის აზონის თანამოღვაწეებს დაერქვათ. მრისთავები ყველანი სამთავრო წოდებისანი იყვენ. მთავრებს ანუ თავადებს მიწის საკუთრებაც ჰქონდათ, გლეხებიც ჰყავდათ და ამას გარდა, მეფეთა მსგავსად, აგრეთვე ქვეშევრდომი აზნაურებიც, რომელთაც, თავის მხრით, მიწებიც ჰქონდათ და გლეხებიც ჰყავდათ; ვისაც არ ექნებოდა მოსახლებული სოფელი და ვინც თავის თავადის პირველ მოწოდებისათანავე ვერ შეიძლებდა კარგძალ მსახურთა (უბრალო მხედართა) თანახლებით მასთან გამოცხადებას რჩეულ ცნებებით, საკუთარ კარვით და ყოველგვარსალაშქრო ნივთებით — იმას არ შეეძლო აზნაურის წოდე-

ბის მიღება ¹⁾). იბერიის აწერალობაში სტრაბონი მოწმობს, რომ ამ ქვეყანაში მართლა ყოფილა ხალხური ოთხი წოდება ²⁾).

ზარნავაზს აწერენ აგრეთვე სამხედრო თანამდებობათა დაწესებას და სპარსეთიდან მაგების მოწოდებას ზოროასტროს სწავლის სისტემის გასაწესიერებლად.

ჩვენ აქ არ მიგვაჩნია საჭიროდ ზენდ-ავესტის შინაარსის გადმოცემა, ერთი იმიტომ, რომ ჩვენს დროში ბევრმა აწერა ის და ამით საკმაოდ გააცნეს იგი ჩვენს განათლებულ საზოგადოებას, და მეორე იმიტომაც, რომ, ადგილობრივ ცხოვრების პირობათა მიხედვით, სხვადასხვა ხალხებში ამ სწავლას სხვადასხვა სახე ჰქონდა. საზოგადოება ეს სწავლა იცავდა საკუთრების უფლებას, აძაგებდა ბიწიერებას და ტანის სიბინძურეს და განსაკუთრებით ქურდობისა და სიცრუისათვის სჯიდა ხოლმე; ის აქეზებდა ხალხს მიწისმუშაობისა და კეთილზნეობიანობისათვის და თხოულობდა ახალგაზდობის აზღას წერა-კითხვის სწავლებლაში. მაგრამ სასარგებლო დარიგებათა შორის იმაში ბევრი უმსგავსო წესი და რწმუნება იყო, რომელთა კვალი დღემდისაც დარჩენილა საქართველოს ზოგიერთ ნაწილში, მაგალითად სვანეთში — მომაკვდავის წინ მამლის დაჭერა.

¹⁾ გეოგრაფ. აღწერა ვახუშტისა, გვ. 12.

²⁾ *Strab, lib. XI.*

«მამალი გვაუწყებს დღის მოახლოებას და სიბნელის უკუქცევასო—სწერია ვენდილაში—ის ამალღებს თავის ხმას ყოველს ღვთაებრივ ცისკრის ჟამს და ღალადებს: აღსდევით, კაცნო, აქებლით მშვენიერ სიწმინდეს და სდევნილით დევთაო»¹⁾. ის უკრძალავდა ხალხს მკვდრების დამარხვას და აძლევდა ქორწინების ნებას უახლოეს ნათესაებს შორისაც.

ქართველი ხალხი შარნავაზის მადლიერი ყველაზედ უფრო ვგონებ წერა-კითხვის შემოღებისა და საკუთარ ეროვნულ ანბანის, ეგრედ წოდებულ «მხედრულის», მოგონებისათვის უნდა იყოს. სახელმწიფო წყობილების ფორმები და სარწმუნოება ხელს უმართავენ ხალხის შინაგან ცხოვრების წინსვლას, მაგრამ ყველა ეს ხდება და ირღვევა იქ, სადაც არ არსებობს წერა-კითხვა. ის აძლევს მკვიდრ საფუძველს, ის აწინაურებს და აუმჯობესებს ყველაფერს, რაც კი ხალხის არსებობის საძირკველს შეადგენს. ეს ძველი ანბანი, «მხედრული», როგორც სჩანს, შედგენილია ზენდურ ანბანისაგან²⁾ და იმგვარ ხელოვნებით, რომ დაბეჯითებით შეიძლება ვთქვათ: ჩვენს დროშიც კი არცერთ ხალხს არ აქვს ენასთან იმგვარად შეწყობილი ანბანი, როგორც ქართველებს.

¹⁾ Всемирн. истор. Г. Вебера, кн. I, стр. 457.

²⁾ ზოგიერთ ქართულ ანბანს დღემდისაც შერჩენია ზენდურ ანბანების მსგავსება (იხ. ნიპერტის მიერ გამოცემული ანბანები). ხოლო დაწყობილი კი იმ რიგზეა, როგორც ებრაული ანბანი.

პეტრე უსლარი არჩევს მას და აღარებს სხვა ანბანებს,—ის ამბობს: «თუ ჩვენ შევხედავთ ქართულ ანბანს თვით ქართულ ენის მიხედვით, გატეხილი უნდა ვთქვათ, რომ ის ყველა პირობას აკმაყოფილებს; ჩვენ გვგონია, რომ ეს ანბანი ყველა სხვა ხალხების ანბანებზედ უფრო განვითარებული უნდა იყოს. მითოეული ხმა გამოიხატვის განსაკუთრებულ ნიშნით, თითოეული ნიშანი ყოველთვის ხატავს ერთსა და იმავე ხმას. უველა ევროპიულ ენაში მართლწერა ფრიად გასაჭირ საქმეს შეადგენს; ქართველებისათვის კი უგ სიძნელე თითქმის არ არსებობს მათის ანბანის განვითარებულობის მიზეზითო».

სამწუხაროდ, ქართველთა ლიტერატურულ ცხოვრების არცერთ ნაწარმოებს ჩვენამდის არ მოუწვია. ჩვენ კი გვაქვს საფუძველი—ვიფიქროთ, რომ ნაწარმოები მრავალი უნდა ყოფილიყო, მაგრამ ქრისტიანობის მიღების შემდეგ ქართველებს მოუსპიათ ისინი, როგორც წარმართობის ნაწარმოებნი. ამგვარი დევნა იმათის მხრით იქიდან სჩანს, რომ მე-IV საუკუნის სასულაერო წოდებამ შეადგინა ახალი ანბანი, «ხუცური»¹⁾, ალბათ იმისთვის, რომ ამით უნდოდა—აეშორებია ხალხი ძველ წიგნების კითხვას.

ამას გარდა შარნავაზს აწერენ ტახტის მე-

1) ხუცური ანბანი შედგენილია სომეხ მესრობისაგან, რაზედაც ქვეით ვიტყვით.

მკვიდრეობის დაარსებას საქართველოში, აოხრებულ ქალაქების განახლებასა და გამშვენიერებას, შორაპნის დაარსებას, რომელიც ძველად ინდოეთიდან შერობას მიმავალ საქონლის შესანიშნავი საწყობი ალაგი იყო ¹⁾, და ურიცხვს სხვა სასარგებლო მოქმედებას.

ჩვენ ამით ვათავებთ ჩვენის წერილების ერთ ნაწილს, რომელსაც ჩვენ ვუწოდებთ სახელად «ქართველ ხალხის პირველი გადმოცემანი». ამას შემდეგ, სანამ ჩვენს ისტორიულ ამბავს განვაგრძობდეთ, მოვიყვანთ აქ მოკლე გეოგრაფიულ აწერას იმ ეპოქის საქართველოსას, როდესაც იქ მონარქიული მართველობა დაწესდა.

---

¹⁾ *Strab I. XI, p. 343; Plin I. VI, cap. 6.*

გეოგრაფიული მიმართება იმ დროის საქართველოსა, როცა იმ მონაჩიული მართვებობა დაარსდა

ხალხის გადმოცემათა მე-V თავში ჩვენ კიდევაც ვთქვით, რომ შარნაფაზის სამეფო ისაზღვრებოდა: ძავკასიის უმთავრეს ქედით, მდ. მნგურით, შავ ზღვის ნაპირით ახლანდელ ბათუმამდის, აქიდან მთებით, რომლიდანაც მდ. ჭოროხის ქვემო ნაწილის ჩასართავები გამოდის, პალაკაციოს ტბამდის; შემდეგ მთებით, რომელიც მდ. ღებედას ნაპირს მიყვება, მტკვრამდის, მერმე მტკვრით ალაზნის შესართავამდის, და დასასრულ ალაზნით და ადმოსავლეთის მის ჩასართავებით. ამ საზღვრების განაპირი კუთხეები მოქცეულია ჩრდილოეთის სივანის $40^{\circ} 47'$ და $43^{\circ} 15'$ -სა და სივანის $59^{\circ} 15'$ და $64^{\circ} 58'$ შუა. ამ ზედა პირს უმეტესი სიფართოე აქვს მე- 60° მერიდიანის ხაზის დაყოფებით; აქიდან ის მიდის კუთხის მსგავსად აღმოსავლეთისაკენ, სალავათის მთის მწვერვალამდის, ე. ი. სივანის $41^{\circ} 24'$ -სა და სივანის $64^{\circ} 58'$ -მდის.

ხალხის გადმოცემათა I თავში, ძავკასიაში ქართველთ ტომის მოსახლეების აწერის დროს, ვივინ დე-სენ-მარტენის აზრის თანახმად, ჩვენ ვთქვით,

რომ ქართველთა ტერიტორია შეიცავდა ძავკასიის მთავარ ქედსა და არეზის მდინარეს შუა მდებარე ადგილებსო. მაგრამ იმ დროიდან მოკიდებული ქართველთა სამეფოს დაარსებამდის ბევრმა საუკუნემ გაიარა, რომელთა განმავალობაშიაც შესაძლებელი იყო—დიდი ცვლილებანი მომხდარიყო, და რადგან მათიანეთაგან არა სჩანს. შეადგენდა თუ არა ქართველთა ტომი. შარნავაზის მონარქიის გარეშეც მცხოვრებთ არეზამდის, ამიტომ დაბეჯითებით არაფრის თქმა შეიძლება, სანამ ეს კითხვა ფიზიოლოგიურად ან როგორმე სხვაგვარად არ გადაწყდება. რაიცა შეეხება ამ მიმოხილვაში მოხსენებულ საზღვრებს, აქ დღემდისაც ყოველგან ქართველი ტომები ცხოვრობენ.

მსეც კია, რომ, თუ ამ სამეფოს მოსაზღვრე ხალხების სახელწოდებას დავუკვირდებით, რომელსაც ძველი გეოგრაფები ხმარობენ, და აგრეთვე თუ იმას, რასაც ეს უკანასკნელნი ამ ხალხების შესახებ გვიჩვენებენ, ყურადღებას მივაქცევთ, იმ შემთხვევაში უნებლიედ ბევრი ეჭვი და კითხვა დაგვებადება ჩვენ, — მაგალითად: ვინ იყვენ პონტოელნი, ალბანელნი ანუ ალვანელნი, კასპიელნი, კარდუსიელნი ანუ კარდუსიელნი, საპირნი და სხვანი, — ეგებ ისინი ქართველთა ტომის შტოები იყვენ?

პი რაზედ არის დამყარებული ჩვენი ეჭვები, — პირველი: ჩვენ არ შეგვიძლია — უთუოდ დავეთანხმოთ იმათ, რომელნიც გვარწმუნებენ, რომ პონ-

ტოელები ბერძნებისაგან ჩამომავლობენო. ბერძნებს პონტოში ჰქონდათ ერთად-ერთი ქალაქი გინა ახალშენი, სახელდობ ტრაპიზონი, და ამიტომაც ერთად-ერთ ქალაქს არ შეეძლო— შავ ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის მთელი განაპირი მარტო ბერძნებით მოესახლებინა. ძველი კლასიკები გვაცნობებენ, რომ მთელი პონტო ოდესმე მეომარსა და მრავალრიცხოვან ზალხს, ქალობებს, სკერიათ, და ახლაც მოიპოება იქ ქართველთ მოსახლეობის ნიშნები, და აღმოსავლეთის ნაწილის რამდენმე სოფელში აქამდის შენახულა ქართული ენა ¹⁾. მეორე: პლინი ამბობს, რომ მდინარე ალაზანი გამოდის ქავკასიის მთებიდან და აღბანელებს იბერიელებისაგან ყოფსო ²⁾. რომაელთ გეოგრაფების აღბანელები სომეხთა გამოთქმით იყვენ აღბანელები და ქართველთა—აღვანელები. მართალია, არის ერთი ხეობა, ალვანის მინდვრად წოდებული, რომელიც ალაზნის სათავესთან ძვეს, მაგრამ დღესაც, ამ მინდვრიდან დაწყებული ქავკასიის მთების ძირ-ძირ, სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ, 200 ვერსზე მეტია, რომ ქართველები სახლობენ; და ძველ დროებში, შირვანის სამეფოს დაარსებამდის, მათი მოსახლეობა აღბათ თვით ძაპის ზღვამდისაც მიაწევდა; მაშასადამე რაღა საეჭ-

¹⁾ იხ. ჩვენი სტატია, სახელდობ: «Вопросъ о происхож. Митрид Велик.»: გაზ. «Кавказъ», 1861 წ. № 53.

²⁾ *Plin. I VI, c. 11.*

ვოა, რომ ალბანელები, რომელთა საზღვარსაც აღმოსავლეთით ეგ ზღვა და დასავლეთით ალაზნის სათავე შეადგენდა, კახელი ქართველები ყოფილან?

მესამე: კასპიელები, რომელთა მიზეზიითაც ზღვას მიეცა თავისი სახელი და რომელთაც რომაელებისა და ბერძნების მწერალნი ალბანიიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისკენ მდებარე განაპირის მცხოვრებლებათ თვლიან, შესაძლებელია ქართველთა ტომისანი იყვენ. მგონებ ჩვენს მოსაზრებას საკმაოდ ამტკიცებს ის გარემოებაც, რომ ძველის-ძველად ქართველთა მოსახლეობის შუაგულში, შართლში, იყო ქალაქი (ახლანდელი სოფელი) კასპე: ეს სახელწოდება დღემდის ძლიერ გარკვეულად და ქალაქ Caspii-საგან სრულიად განუსხვავებელად იხსენება ქართველებისაგან. და მეოთხე: შესაძლებელია კარდუსიანები მართლია ქართლოსიანები ყოფილიყვენ და საპირნი—იბერნი, როგორც გვარწმუნებენ თეიმურაზ ბატონიშვილი ¹⁾ და ტარდიე ²⁾.

სომხების მწერალთა რომ მიხედვით, ის დასკვნა უნდა გამოვიყვანოთ, რომ ყველა ხსენებული ხალხები თითქო მათის ტომისანი უნდა ყოფილიყვენ; მაგრამ აქ მხედველობაში უნდა მივიღოთ შემდეგი გარემოება: მათის აზრით, არათუ ეს ხალხები, არა-

¹⁾ ისტორია მ. ძ. თეიმურაზისა, გვ. 101.

²⁾ *Atlas universel de Geogr. ancien et mod., dressée par A. Tardieu, éd. 1858, carte № 2.*

მედ ნოეს მთელი შთამომავლობა სომეხთაგან მო-
მდინარეობს! **ცხადია**, რომ ეს აზრი მეტისმეტ ვა-
ტაცებულებად უნდა ჩხითვალოს. მსეც კრა, რომ,
თუ მხედველობაში მივიღებთ ვრცელ ქრთტომობას,
აღბათ ამ ხალხთა და სომეხთ შორის იქნებოდა იმ-
გვარივე შორეული შთამომავლობა იგივე კავშირი,
როგორც ვივიენ დე-სენ-მარტენის აზრით ქართველ-
თა და სომეხთ შორის არსებობდა. მაგრამ ჩვენის
რწმუნებით (თუმცა არ შეგვიძლია—ეს რწმუნება
შეურყვეველად აღვიაროთ) ეს ხალხები თვისის შთა-
მომავლობით უფრო ახლოს იდგენ ქართველებთან,
ვიდრე სომეხებთან. თუ კი მეცნიერება ოდესმე მო-
ინდომებს ამის შეტყობას და ამასთანავე თუ რომ
გამოკვლევანი ჩვენს რწმუნებას გაამართლებენ, მა-
შინ სრულიად დამტკიცდება ვივიენ დე სენ-მარტე-
ნის ის აზრიც, რომ ძავკასიის ყველა ხალხები, რო-
მელნიც პრეზის მდინარიდან ჩრდილოეთისაკენ, მკჳ-
სინის პონტოსა და ქასპიის ზღვას შუა ცხოვრობ-
დენ, თავიანთ შთამომავლობით ქართველთა ტომის
შტონი იყვენო.

ის მიწა, რომელიც შარანავაზის სამეფოს შე-
ადგენდა, თითქმის 1500 ორბკუთხიან გეოგრა-
ფიულ აღაჯს შეიცავდა და ოთხ აუზად იყოფებო-
და: მათ შორის პირველი არის მდ. მტკვრის აუზი;
ეს იყო ყველაზედ უვრცელესი და ქართველ მოსახ-
ლეობის შუაგულს წარმოადგენდა; მეორე—მდ.
ჩიონის აუზი, მცსამე—მნგურის ხეობა, და მეოთხე—

მდ. ჰოროხის ქვემო ნაწილის აუზი.

საზოგადოდ საქართველოს ადგილები სხვადასხვა ხასიათის ბუნებას წარმოადგენს: აქ მშენებრივად არიან შეერთებულნი ამწვანებული ხეობანი, ტყიანი თუ თოვლიანი მთები, ვიწრო ხეობანი და მათში მიმსრბოლი მდინარეები და რუები, ჭავკასიის ქედი მთელს თავისს სიგძეზე შეადგენს საქართველოს საზღვარს ერთის მხრით და მიიმართება ჩრდილოეთ-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ის დაფარულია დიდის ტყით ძირიდან დაწყებული ზღვის დონეს ზევით 8000 ფუტის სიმაღლეზე. მისი მწვერვალები გატიტვლებულია და მხოლოდ მუდმივ თოვლით არის დაფარული. მთქმის ამ ქედის გამსწვრივად გადაჭიმულია მეორე ქედი შავ ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთის ნაპირიდან მდ. ღებედას შესართავამდე; ეს ქედი წარმოადგენს სამხრეთის საქართველოს საზღვარს; შემდეგ ის კიდევ უფრო სამხრეთისაკენ მიიმართება და მიდის მტკვრის სისწორით, მაგრამ ამ მდინარეზე საკმაოდ დაშორებით. ამ ქედს უფრო ხშირად მცირე ჭავკასიას უწოდებენ; ჰოროხისა და მტკვრის ჩაყოლებით აქა-იქ ეს ქედი იმგვარად ჩაღრმავებულია და თავისს ხაზს ისე დაცილებული, რომ გეგონებათ, მდინარეებისაგან გაჭრილი უნდა იყოსო. მს ორი უმთავრესი მთავრეხილი მერიდიანის 61 გრადუსთან შეერთებულია სურამის ქედით, რომელსაც ძველად ევროპელები მოსხის მთებს უწოდებდნ და ქართველები — ლიხის მთას. ბარდა

ამისა საქართველოს შიგნით სხვებზედ უფრო შესანიშნავია კიდევ ორი მთავრებილი: ერთი მათგანი იწყება **ზასის-მთიდან** და მიყვება მდ. **მნგურის** მარცხენა ნაპირს, — ის წარმოადგენს სვანეთის სამხრეთის საზღვარს; მეორე კი — **ბორბალოს** მთიდან დაწყებული **იორსა** და **ალაზანს** შუა მიიმართება: ეს არის **ბომბორის** მთა. ამ მთებიდან გამოდის მრავალი მდინარე, რუები და წყაროები, რომელნიც ქალებს რწყავენ და აგრილებენ.

მდინარეთა შორის სხვებზედ უფრო შესანიშნავი არიან შემდეგნი:

მტკვარი (ძველებური **პიროსი**). ეს გამოდის სოღანლულის მთებიდან, რომელსაც ძველად **მთინი** და **მოშისი** ერქვა, და თავდაპირველად სამხრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიმდინარეობს და წარმოადგენს ვიწრო ხეობას, **სურამისა** და **მცირე-ძავკასიის** ქედების ტოტებს შორის მოქცეულს; შემდეგ, ახლანდელ **ახალციხიდან** **თფილისამდის** ოდრიკალივით მიდის აღმოსავლეთისაკენ (ამ ოდრიკალს ზურგი **სურამის** მახლობლად მიქცეული აქვს ჩრდილოეთისაკენ) და ბოლოს **თფილისიდან** დაწყებული **ქასპიის** ზღვამდის ისევ სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ მიმდინარეობს. საქართველოს საზღვრებს შიგნით იმას ჩაერთვის შემდეგი მდინარეები, რომელნიც **ძავკასიის** უმთავრეს ქედის სამხრეთის კალთებიდან გამოდიან: **ლიახვი**, **ქსანი**, **პრაგვი**; **ალაზანი** და მასთან პატარა მდინარე **იორი**; **მცირე-ძავკასიის**

კალთებიდან კი მტკვარს ჩაერთვიან პლგეთი და ღებედა, უკანასკნელი—მდინარე ხრამთან შეერთების შემდეგ.

ჩიონი (ძველი შაზისი): ამის სათავე ძაგკასიის უმთავრეს ქედში, სონგუთი-ხოხის მთასთან ძევს; დასაწყისში დასავლეთისაკენ მიდის, შემდეგ—მერიდიანის $60^{\circ} 30'$ -თან—მიბრუნებულია სამხრეთისაკენ და ამ მიმართულებით მიდის მარდციხემდის, აქიდან ისევ დასავლეთისაკენ მიიმართება და ჩადის შავ ზღვაში სიგანის $42^{\circ} 8'$ -ისა და სიგძის $59^{\circ} 19'$ -ის მახლობლად. მას ჩაერთვის შემდეგი მდინარეები: პირველი—ჭვირილა, რომელიც გამოდის სურამის ქედის ჩრდილოეთის ნაწილიდან და მიდის ჯერ შორაპნამდის სამხრეთ-დასავლეთისაკენ, შემდეგ კი წარმოადგენს ჩრდილოეთისაკენ მიღუნულ ოდრიკალს და მიდის დასავლეთისაკენ ჩიონთან შეერთებამდის. მეორე მდინარეს, ცხენის-წყალს (ძველ. იპოსს) სათავე შასის-მთაში აქვს. უმთავრესი მიმართულება ამას სამხრეთ-დასავლეთისაკენ აქვს და ჩაერთვის ჩიონს; და მესამე—ტეხური (ძველ. ზლაგკოსი) თითქმის ცხენის-წყლის გამსწვრივად მიმდინარეობს და ჩაერთვის მის შესართავს ქვევით 20 ვერსზე.

ძველ დროებში მდდ. მტკვარი და ჩიონი გემსავალ მდინარეებად ითვლებოდენ: პირველი—შესართავიდან სურამამდის, და მეორე—შესართავიდანვე ჭვირილას შეერთებამდის. თუმცა ეს მდინარეები ახლაც გემსავალია, მაგრამ ზღვიდან

იმდენზე კი არა, როგორც ძველად. ეს ცვლილება რამდენადმე ალბათ წყლების დაკლების გამო მოხდა, რამდენადმე — კალაპოტის ჩანაგავების გამოც; ესეც შესაძლებელია, რომ მათში მავალი გემები პატარები და სხვაგვარ მოწყობილობის იყვენ, მაგალ. ბენიოხიის კამარების მსგავსნი, რომელთაც სტრაბონი იხსენიებს, ან და ძველებურის ქართულ ნავტიკების მსგავსნი, ე. ი. ნავებისა, რომელსაც ქვეშ ამოკრული ჰქონდა გაბერილი ტიკები.

ხოზი მოდის სვანეთის სამხრეთის ქედიდან სამხრეთ-დასავლეთის მიმართულებით და ჩადის შავ ზღვაში 15 ვერსით უფრო ჩრდილოეთისაკენ, ვიდრე ჩიონი.

მნგური ანუ მნგურა გამოდის შასის-მთიდან, თავდაპირველად მიდის დასავლეთისაკენ, შემდეგ სტოვებს სვანეთის ხეობას, მიიმართება სამხრეთ-დასავლეთისაკენ და ჩაერთვის შავ ზღვას 16 ვერსით უფრო ჩრდილოეთით, ვიდრე ხობი.

ჭოროხი თავის ჩასართავებით რწყავს საქართველოს სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილებს და ჩაერთვის შავ ზღვას ბათუმიდან სამხრეთისაკენ 3 ვერსზე.

როგორც ხობის, ჩიონის, ჭოროხისა და მტკვრის ნაპირებზე, აგრეთვე ურიცხვ ხეობაშიაც, სადაც ამ მდინარეების ტოტები მიდის, ესახლენ საზოგადოებანი, რომელთაც მჭიდროდ მოსახლებულ სოფლებში საცხოვრებლად ყოველგვარი საშუალებანი ჰქონდათ. სიმდიდრესა და ცხოვრების საშუალებ-

ბას შეადგენდენ მიწის ნიადაგი და ჰავა; საქონლის მოსაშენებლად ყოველგან ძლიერ სასარგებლო პირობანი არსებობდენ; საქონლის მოშენება ძველადანვე ალბათ კარგ მდგომარეობაში ყოფილა, რადგან საქონლის რამდენიმე ნაწილი გარეშე მოვაჭრეთათვის იყო დანიშნული. ამ ქვეყნის მიწის მუშაობა და ბაღოსნობა თავისის ნაწარმოებით ცნობილი იყო ჰომერის დრომდისაც. შეიძლება ყველა ის მშვენიერი და ნაზი ნაყოფები, რომელნიც დღეს საქართველოში მოდიან, ამ ქვეყნის ნიადაგის პირველყოფილ ბუნებრივ ნაწარმოებთა ეკუთვნოდენ, და თუ ეს არა, ყურძნის სამშობლოდ ხომ მაინც რიონის ნაპირებს თვლის მეცნიერება. ლაფნისა და ლიმონის ხეები ტყეებივით იზდება ძველ ძოღხიდის სამხრეთ-დასავლეთის ნაწილებში. მხოლოდ სვანეთის ხეობა კი უნდა გამოვრიცხოთ აქიდან. აქაურს მალღობ ადგილებში სოფლებები ვერ პოულობენ იმდენ სარგებლობას, რამდენსაც საქართველოს სხვა ხეობათა მცხოვრებნი. ამ ხეობაში ყველაზედ უფრო დაბალი ადგილია ინგურის კალაპოტი, რომლის სიმაღლეც სვანეთის ხეობაში აღის ზღვის დონეს ზევით 6000-დან 3500 ფუტამდის, და საქართველოს სხვა ხეობათა საშუალო სიმაღლე კი 1300 ფუტია. ხსენებულ ხეობის წლიურ საშუალო ტემპერატურად შეიძლება ჩავთვალოთ 9—დან 11 გრადუსამდის. ძავკასიის ქედი იცავს იმის ნაყოფიერობას ჩრდილოეთის სიცივისაგან, რომელიც გაზაფხულში მოილტვის

საყინავ ოკეანიდან სამხრეთისაკენ, დაუბრკოლებლად გამოივლის მთელს მეროპის რუსეთს და გზაზე ხვდება მხოლოდ სამხრეთიდან დაძრულ სითბოს; ამგვარადვე არის დაცული ჩრდილოეთის **იტალია** **პლემბით** და **ტოკაის** ყურძენი ძარპატის მთებით.

ხეობათა მცხოვრებნი ერთმანერთ შორის, როგორც ჩვენს დროშიაც, ბილიკებით მიმოდიოდნენ, რომელიც მდინარეების ნაპირ-ნაპირ იყო გაყვანილი, და აგრეთვე მთებში გადასავალ გზებით, რომელიც წვიმებისაგან და წყლების გადმოსვლის გამო ხშირად ისე ხდება, რომ იქ გასვლა არ შეიძლება. მაგრამ ძველადანვე იმისთანა შემაერთებელი გზებიც ყოფილა, რომლის გაუმჯობესობისათვის არათუ ადგილობრივი მცხოვრებნი, არამედ უცხო ქვეყნელებიც კი ზრუნავდნენ. მტკვრის, შვირილასი და რიონის ხეობანი და სურამის ქედზე გადასავალი გზა ისე საყურადღებოანი იყვენ, რომ გულმოდგინედ ზრუნავდნენ მათზე ყველა ის ხალხები, რომელთათვისაც **ინდოეთთან** ვაჭრობა საგულისხმო იყო. **სტრაბონსა** და **პლინის** რომ უზარმაზარი შენობანი უნახავსთ შვირილას ნაპირებზე, ესეც კმარა იმის დასამტკიცებლად, რომ ადგილობრივი საზოგადოება და მართებლობა ყურადღებით ყოფილან და შეუგნიათ მათ ამ სავაჭრო გზების კარგ მდგომარეობის სარგებლობა. მს მწერალნი გვარწმუნებენ, რომ აქ **120** ხიდი არსებობდა და ამით გაადვილებული იყო ამ ჩქარ მდინარეზე იმ საქონლის გადატანა, რომე-

ლიც იბერიიდან ხმელეთით შორაპნის ციხესთან მიჰქონდათო, და ეს ციხე ფრიად დიდ საწყობ ალავს შეადგენდა, ასე რომ იმაში მთელი ქალაქი დაეტეოდაო ¹⁾. რიონის ქვემო ნაწილის ნაპირები ამოშენებული იყო ჯებირებით, რომ წყალი არ გადმოდენილიყო ქალებში, და ქაობიან ადგილებს დიდია მეცადინეობით აშრობდენ ²⁾. რასაკვირველია, ყველა ეს ხსენებული შენობანი სტრაბონისა და პლინის მოგზაურობის დიდის ხნით უწინდელი იყვენ. დასასრულ, კიდევ იყო სარმატებისა და სკვითების ვაკის შემაერთებელი გზები; ეს გზები ბუნებით გაჭრილი იყო, ძავეკასიის ქედის გაყოფებით, და ბარბაროსები იმათ შემწეობით ესეოდენ საქართველოსა და სამხრეთის სხვა ქვეყნებს. ეს გზებივე საქართველოს აერთებდა დიდ სომხეთთან და სპარსეთთან. ძველი მწერალნი მთის ზოთხ გასავალს ზხსენებენ, რომელნიც მათ სკოდნიათ იბერიაში, მაგრამ მათის აწერილობით მხოლოდ სამია გასაგები ანუ მისახვედრი: ღარიალისა (Pilae Caucasae), ალბანისა (Pilae Albanae) და ღარუბანდისა (Pilae Caspiae). ამ გასავალებში მცველებად ქართველები იდგენ. მთავე წყაროებთან მდებარე ღარიალის ვიწრობს როცა აგვიწერს, პლინი ამჟინოებენო.

1) Strab. I. XI, p 343.

2) St. Martin, Recherches sur l'hist. de l'Asie, ch. XX.

ბობს, რომ ეს ვიწრობი შექედლი ნამორებით იკეტებოდაო და მის მახლობლად, სამხრეთის მხრით, მთაზე იყო სიმაგრე, რომელსაც სახელად ქუმანია ჰქვიოდაო ¹): ახლა იქ არის სოფელი ქუმნის-ციხე (რუსის ინჟინერები იმას ეძახიან ძალმუჩიხას, რომელსაც არცერთ ენაზედ არავითარი ეტიმოლოგიური აზრი არ აქვს). მთების ამ სამ გასავალისაგან უკანასკნელი მხოლოდ ხანდისხან შედიოდა საქართველოს უფლებაში. ტაციტის მატთანეთაგან სჩანს, რომ ქრისტიანეთა წელთაღრიცხვის I საუკუნეში ამ გასავალსაც ქართველები იცავდენ ²). ხალხის გადმოცემათა III თავში ჩვენ ვთქვით, რომ ეს ვიწრობი თავდაპირველად იმ დროს იყო გამაგრებული, როცა შიშადადიანის დინასტიისაგან შთამომავალი სპარსეთის მეფეები მფლობელობდენ ამ გადმოცემათა მოწმობით იმ დროშივე აშენებულა ღარუბანდის ქალაქი. ამ ქალაქიდან იწყება ძავკასიის კედელი, რომელიც უეჭველია, თავისი სიდიადით ეკუთვნის ფრიად შესანიშნავს ძველ შენობათა რიცხვს, რომელთა ნაწილი საქართველოს საზღვრებში არის მოქცეული. ღღესაც მოჩანს მათი ნაშთები, რომელიც აქა-იქ კარგად შენახულა. ღარუბანდიდან აღმოსავლეთით ეს კედელი შესულია ძასპიის ზღვაში, შემდეგ ამ ქალაქიდან დასავლეთისაკენ მი-

¹) *Plin I, VI, c. 12.*

²) *Annal de Tacite, I, VI, ch. 33.*

დის, აღის ზევით მთა-მთა და მიიმართება შახი-შუმუხის საპთავროს გაყოლებით მაღალ ქუშან-დაღისაკენ, შემდეგ ის ქავკასიის მთების ჩრდილოეთის კალთებში იკარგება და ხელახლავ ჩნდება ძველ ალვანის ქალებში, მუხახის ხეობის პირდაპირ, და გავლებულია სოფელ ქატეხის მთელ სიგძეზე.

ადგილობრივ მცხოვრებთა გადმოცემით, ეს კედელი ალექსანდრე მაკედონელს უნდა აეშენებინოს, და ეს გადმოცემა ქალაქ ღარუბანდის აშენების გადმოცემებთან არის შეერთებული. მაგრამ ბევრი უფრო ფრთხილი მწერალი, რომელნიც შესანიშნავი არიან თავიანთ სამეცნიერო მოღვაწეობით, პოულობენ საფუძველს და ამბობენ, რომ «ღარუბანდის აშენება მე-VI საუკუნეზედ უფრო ადრე არ ყოფილა», იმ საუკუნეზედ, როცა სასანიანთა დინასტიის სპარსეთის მეფეები მართველობდნო ¹⁾). მაგრამ ესეც კი არა რომ ამ გადაშეტებულ სიფრთხილეს შეცთოპაში შეყავს ისინი და თავისს წინააღმდეგს ამბობენ, რადგან თვით მათვე იციან, როგორც სჩანს იმათ ნაწერებში, რომ ღარუბანდის არსებობა მე-IV-ისა და მე-V საუკუნის გეოგრაფებსაც კი სცოდნიათ ²⁾).

¹⁾ Березиный, Путешествіе по Дагест. и Закавказ., стр 120.

²⁾ Березиный, примѣч. къ Путеш по Дагест. и Закавказ., стр. 61; географія Паппа Александрійскаго псевд Мовсея Хорен., описаніе Сарматіи.

ღარუბანდოს კედლები უზარმაზარ ქვებისაგან არის აშენებული; იმათი სიმაღლე 28-დან 40 ფუტამდის აღის და სიგანე 4-დან 7 ფუტამდის. ჭალაქის სამხრეთის კედლიდან მიდის მიხვეულ-მოხვეულად ქავკასიის კედლის ნაშთების გაგძელება, იმ მთების მიმართულებით, რომელსაც წინეთ მიყვებოდა; ეს კედელი იმგვარვე მასალით არის აშენებული და იმავე სიმაღლისა და სიგანისაა, როგორც ჭალაქის კედლები; მასთან გაყოლებული იყო მრავალი სიმაგრე და კოშკი. მაგრამ მთების სამხრეთის მხარეზედ ეს კედელი სხვა მასალისაგან ყოფილა აშენებული: აქ უმეტეს ნაწილად სიპის ქვაა დაწყობილი და კირით დაშენებული; ქატეხში შენიშნავთ, რომ უძველესი კედელი თაოქჰის სულ ძირამდი დაუნგრევრათ და იმის გასწვრივ, ძლიერ ახლოს, სხვა კედელი აუშენებიათ, რომელიც ახლა მაინც ძლიერ ძველი უნდა იყოს, ასე მე-VI საუკუნისა მაინც. ღარჩენილი კვალი გვიჩვენებს, რომ ამ კედლის მთელი სიგძე 360 ვერსს შეადგენდა. ისტორიკოსები ერთხმად აღიარებენ: ამ ვეებერთელა კედლის აშენების მიზანი ის იყო, რომ სამხრეთის მხარეები ბარბაროსთა შემოსევისაგან დაეცვათო; მაგრამ ახირებული ეს არის, რომ ქატეხის კედელს, რომელიც ჩვენის თვალით დავათვალიერეთ და რომელიც ქავკასიის უმთავრეს კედის ძირ-ძირ არის გაყოლებული, სასროლი სარმკლები ჩრდილოეთისაკენ აქვს მოწყობილი.

მს მთის გასავალები მარტო ომების დროს კი არ ყოფილა დანიშნული ხალხთა ერთმანერთშორის მიმოსვლისათვის, არამედ მშვიდობიანობის დროსაც. პარსები (ალბათ ოსები), რომელნიც ღონის ანუ ტანაისის ნაპირებზე ცხოვრობდენ, სავაჭროდ ამ გასავალებით მიმოდრიოდენ და თავიანთ ოქროს თი ყიდულობდენ ინდოეთისა და ბაბილონის საქონელს და აქლემებით გადმოჰქონდათ თავიანთ ქვეყნებში ¹⁾).

სადაც ვაჭრობის ამისთანა შოძრაობა არსებობდა, შეუძლებელია — ქალაქებიც არ ყოფილიყო იქ, რადგან ისინი არიან მოქალაქობრივ ცხოვრების მიმზიდველი პუნქტები. საქართველოში ძლიერ ადრე გაუმართავთ მოსახლობანი, რომელთათვისაც, ხალხის გადმოცემის მოწმობით, ქალაქები და ციხეები უწოდებიან. — თავდაპირველად იმათის მოშენების მიზანი თავის დაცვა იყო და ამიტომაც ისინი სიმაგრეების მსგავსნი უნდა ყოფილიყვენ. ადგილობრივ მატრიანეთა ჩვენებით, იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვლაპარაკობთ, საქართველოში შემდეგი ქალაქები და ციხეები არსებობდენ:

ქართლი, რომელიც ძველისძველ დროში არის აშენებული ქართლოსის შტოის ქართველთაგან. ის ააშენა. (სივანის $41^{\circ} 43'$ -ისა და სიგძის $62^{\circ} 10'$ -ის მახლობლად) ქართლოსმა იმ მთაზე, რომელიც ამარ-

¹⁾ Strab. I. XI, p. 349.

თულია მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, იქ, სადაც მას არავეი ჩაერთვის, შარნავაზის დროს ამ ციხეს არმაზი ანუ პრმაზ-ციხე ერქვა—იმ მოხვებით, რომ ამ მეფემ იქ ღვთის ორმუზდის სახელზე საკურთხეველი ააგო. ძველი გეოგრაფები იმას სხვადასხვა სახელს უწოდებენ: სტრაბონი — ჰარმონიკს (Harmosica), პლინი — ჰარმასტის (Harmastis) და პტოლომეი — ჰარმასტისას (Harmastisa).

ძველ საქართველოს ქალაქების აწერა ჩვენ იმ რიგზე ვამჯობინეთ, როგორც ნაჩვენებია იმათი აშენება ერთი-მეორეზე ხალხის მატრიანებში; თუმცა ეგ სისტემა უფრო გამოუდგება, ვიდრე გეოგრაფებისაგან საზოგადოდ მიღებული სისტემა, ე. ი. როდესაც ერთის ქალაქიდან გადადიან მეორეზედ; რომელიც მანძილით იმის უახლოესია, — მაგრამ აქ მხედველობაში ის გარემოება ვიქონიეთ, რომ პირველ რიგით ჩვენ შეგვიძლია დავინახოთ; თუ როგორ მიიმართებოდა და როგორ ფართოვდებოდა საქართველოს ხალხის მოსახლეობა.

ქართლს შემდეგ ამ რიგით არიან: ორბისი (სამშვილდე), ე. ი. სიმაგრე, რომელიც ქართლოსმა მდინარე ღებედს ჩასართავის მცირის ანუ ხრამის მარცხენა ნაპირზე ააშენა. ჩვენს დროშიაც მოჩანს იმის ნანგრევები, სადაც არავინ ცხოვრობს. უცხო ქვეყნის მწერალთა ცნობებიდან არა სჩანს, თუ ეს ქალაქი რამდენად შესანიშნავი იყო ძველად; მისი არსებობა, როგორც ქართველების ქალაქისა, მოხსენ-

ნებუღია ჰაპის გეოგრაფიაში (ეს იყო ალექსანდრის სასწავლებლის მათემატიკოსი და ჩვენის წელთაღრიცხვის მე-IV საუკუნეში ცხოვრებდა): ამ გეოგრაფიას აწერენ მოსე ხორენელს.

მტკვრის-ციხე ანუ ხუნანი, სიმაგრე, რომელიც ააშენა აგრეთვე ქართლოსმა იმ ადგილის მახლობლად, სადაც ღებდა მტკვარს ჩაერთვის. ეს ორი სიმაგრე ალბათ ქართლოსის მოსახლებულ სამელობელოთა სამხრეთის საზღვრების დასაცველად ყოფილა აშენებული.

დედა-ციხე და ბოსტან-ქალაქი, რომელსაც რუსთავს ეძახიან, ხალხის მატინათა სიტყვით, ქართლოსის ცოლს აუშენებია: დედა-ციხე ქალაქ ქართლის მახლობლად, პაწია მდინარე თეძამაზე, რომელიც მტკვარს ჩაერთვის მარჯვენა მხრით, და ბოსტან-ქალაქი მდლობზე, რომელსაც ახლა იაღლუჯას უწოდებენ (თფილისიდან 15 ვერსზეა).

გაჩიანი ანუ სანადირო-ქალაქი აშენებულია ქართლოსის შვილის ბაჩიოსისაგან, ჭკიის მარჯვენა ნაპირზე, იმ ალაგას, სადაც ამ წყალს მაშავერი ჩაერთვის. ამ ქალაქის ნანგრევები დღესაც კი მოჩანს.

ჩელთი ანუ ბერი: დღეს ეგ არის ძლიერ დიდი სოფელი ძახეთში, მდინარე ჩელთზე მდებარე, და სახელად შილდა ჰქვია, სიგან. 42° 0' და სიგძ. 53° 23'.

შცხო ქვეყნის ძველმა გეოგრაფებმა სრულიად არ იცოდენ მტკვრის-ციხის, დედა-ციხის, ბოსტან-

ქალაქის, ბაჩიანისა და ჩელთის არსებობა.

მცხეთა აშენებულია მცხეთოსისაგან მდ. მტკვრის მარცხენა ნაპირზე, სადაც მას პრავეი შეერთვის (სიგან. $41^{\circ} 50'$ და სიგძ. $62^{\circ} 23'$). ეს იყო სატახტო ქალაქი აშენების დროიდან ჩვენის წელთაღრიცხვის მე-V საუკუნემდის. აქ არის სიდიდითა და არხიტექტურით ფრიად შესანიშნავი ეკლესიები და გარდა ამისა აქვე დღესაც შეგიძლიათ შეინიშნოთ, რომ მტკვრის ნაპირები ამოშენებული ყოფილა გარეულ ძლილის ქვით. ამ ქალაქს პტოლომეიმ მესტლეტა დაარქვა ¹⁾. ახლა მცხეთა პატარა სოფელია, სადაც დარჩენილან ხუროთმოძღვრების სახსოვარნი, ვითარცა მის წარსულ დიდების ბეჭედი.

მცხეთოსს შემდეგ მისმა შვილებმა თავიანთ წილხდომილ მხარეებში ააშენეს შვიდი ქალაქი: მძრხე, თუხარისი, წუნდა, არტანისი (მაჯთ-ქალაქი ანუ ბური), უფლის-ციხე, ურბნისი და ქასპი.

ქალაქი მძრხე ახლანდელ ახალციხის ახლოს მდებარებდა, მტკვრის ერთერთ ჩასართავზე; ამის მახლობლად, ჭოროხის აუზში, იყო თუხარისი; წუნდა—მტკვრის სათავეებში; არტანისი მდებარებდა წუნდის მახლობლად, აგრეთვე მტკვრის აუზში. ძველ დროის გეოგრაფები იმას ამავე სახელს უწოდებენ, მაგრამ ახლა თურქების ხელში მას არდაჰანი ეწოდება. დასასრულ, სიმაგრეებიანი ქალაქები უფლის-

¹⁾ Ptolém. Geogr. I. V, cap. 11.

ციხე, შრბნისი და ქასპი მტკვრის მარცხენა ნაპირზედ იყვენ, შუაგულ ქართლში. უკანასკნელ ორის ქალაქის ნაშთები ახლა პატარა სოფლებია (ქასპი მდებარებს სივანის $41^{\circ} 5'$ და სივანის $62^{\circ} 4'$ -ზედ), და უფლის-ციხე კი სრულიად უდაბურია. ვახუშტი ამბობს: ეს იყო «შენობა უცხო კლდისაგან გამოკვეთილი. პალატნი დიდ-დიდნი, ქანდაკებულნი კლდისგანვე; გვირაბი ჩახვრეტით ჩაკაფული მტკვრამდე, დიდი. ღსავლით აქვს ქართვი მაღალი, და მას შინა გამოკვეთილნი ქვაბნი მრავალ-დიდნი, არამედ აწ შეუალ-არს»¹⁾.

მტკვრის აუზში კიდევ იყო ერთი ქალაქი, სურამი ანუ სურიუმი²⁾, მამასახლისების მართველობის დროს აშენებული იმ ალაგას, სადაც ახლა ამ სახელის დაბაა და სადაც დღემდის მოჩანს ციხის ჩხვავის კოშკების ნაშთები. ეს იყო ძველად ინდოეთის სავაჭრო საქონლის საწყობი ალაგი. იმის აშენების შესახებ თითქმის მთელს აღვილობრივ დაბალ ხალხში გავრცელებულია ერთი ველური ლეგენდა, — მაგრამ ჩვენის წერილებისათვის ის უმნიშვნელოა.

როინის აუზში თითქმის იმავე დროს მოშენდა ქალაქები, როდესაც მტკვრის აუზში. თუმცა ქართველთ მათიანები ამათ აშენების დროს არ გვიჩვენებს ისე ცხადად, როგორც ზემოხსენებულ ქა-

¹⁾ ვახუშტის გეოგრაფია, გვ. 244.

²⁾ *Plin. l. VI. cap. 14.*

ლაქებისას, მაგრამ უცხო ქვეყნელთ ნაწერებიდან ჩვენ ვიცით, რომ მა და ქუთაისი ძველისძველათვე არსებობდნენ: პირველი იყო მდიდარი ქალაქი — რიონის შესართავის მახლობლად (სიგან. $\pm 2^{\circ} 0'$ და სიგდ. $59^{\circ} 19'$). ეს ქალაქი იხილეს და შეამყეს ბერძნებმა თავიანთ საგმირო ხანებში. ტროადის ომს შემდეგ, როცა ბერძნებმა აქით-იქით ყველა მხარეში გადასახლება იწყეს, მიღწეულებმა დაიპყრეს იგი და მის ნანგრევებზე დააარსეს ახალშენი, სახელდობ **ფაზისი**, რომელსაც ახლა **ფოთს** ვუწოდებთ. ქუთაისი (**პრტა ანუ პიტა**) იყო **პოლხიდის** მთავართა სამყოფი ქალაქი. ეს დღესაც რიონზე მდებარებს (სიგან. $42^{\circ} 16'$ და სიგდ. $60^{\circ} 22'$).

ბარდა ამისა **ფარნავაზის** მეფობის დროს სხვა ქალაქებიც აუშენებიათ, რომელთ შორისაც უფრო შესანიშნავი იყვენ შემდეგნი: **შორაპანი**, რომელზეც ჩვენ ბევრი ვილაპარაკეთ, და **არქიოპოლისი**. ბროსეს აზრით, ეს უკანასკნელი არის ახლანდელი **ნოქალაქევი**, ძველებური **სიხე-გოჯი**, რომელიც **ფარნავაზის** პირველმა თანამოღვაწემ **მრისთავმა** ქუჯიმ ააშენა მდინარე **ტეხურის** მარჯვენა ნაპირზე.

რამდენადაც ეს ცხადია, ვადგინოთ ყოველი ეს ქალაქი. I
გვერდზე, სულიერად ~~დასჯილი~~ დასჯილი. მოხდა

საქართველოს ძველი ისტორია.

(საქართველოს სამეფოს დაარსებიდან ქართველუბის-
სვან დრისციანობის მიღებამდე).

I

გარემოვანი სამეფოს დაარსებიდან რომის ომებამდე.

საურმაგის მეფობა (237—162).—ურთიერთშორისი ომი ერისთავე-
ბის დამოუკიდებლობისათვის მეფეთ უფლებისაგან.—არტაშისისა
და ზადრიადის შემოსევა.—მირვანის მეფობა (162—112); ურთიერთ-
შორისი ომი საურმაგის ორ სიძეს-შორის ტახტის მემკვიდრეობისა-
თვის.—სამეგრელოს და ზღვის ნაპირას მდებარე სხვა ადგილების
მოკლდება საქართველოს სამეფოსაგან.—ბალკართა შემოსევა.—ფარ-
ნაჯის მეფობა (112—93); ომი სარწმუნოებრივ რეფორმებისათვის;
არშაკ 1-ის ტახტზე მოწოდება (93—81) და ფარნაჯის განდევნა;
პონტოელის მეფის მიტრიდატის შემოსევა.—საქართველოს შინა-
განი მოწყობილობა და მდგომარეობა ფარნაჯის სიკვდილიდან
რომის ომებამდე.

1. პირველ ომის მიზეზად გახდა ის გარემოე-
ბა, რომ, როდესაც ფარნაჯის სიკვდილს შემდეგ
ავიდა ტახტზე მისი შვილი საურმაგი, ქახეთის ერის-
თავმა ისარგებლა მით, რომ ტახტის მემკვიდრეობის
უფლება ჯერ კიდევ არ ჰქონდა სრულად შეთვი-
სებული ხალხის გონებას, და ცილობა დაუწყო

საურმაგის მეფურ უფლებას და შეადგინა შეთქმულობა, რომელსაც საგნად ჰქონდა—მეფის უფლება მოესპო და აედგინა ერისთავთა დამოუკიდებლობა. შეთქმულობა ალბათ ძალიან მარჯვედ და მოხერხებულად იყო წაყვანილი, მიტომ რომ ხალხის უმრავლესმა ნაწილმა დიდი თანაგრძნობა გამოუჩინა ამ განზრახვას. საურმაგი იძულებული შეიქნა, საქართველოდან გაქცეულიყო და შემწეობა ეთხოვა იმ ხალხებისათვის, რომლებიც ცხოვრებდნენ შავკასიის ჩრდილო ქვეყნებში.

შარნავაზს სურდა, რომ თავისის შთამომავლობის უფლება და ხელმწიფება განემტკიცებინა საქართველოში ძლიერის ნათესაობრიულის და მოყვრულ კავშირით და ამიტომ თავისის მეფობის დასაწყისშივე შეირთო ცოლად ლუარდუყის თემის მთავრის ქალი; ერთი თავისი და მიათხოვა თავისს მომხრესა და მეგობარს, სამეგრელოს ერისთავს, შუჯის, მეორე კი ოსეთის მთავარს. საურმაგის გაქცევის მიზეზი რომ გაიგეს, მისი ძლიერი ნათესავეები დაუყონებლივ აღიჭურვენ აჯანყებულ ერისთავების წინააღმდეგ, რომელნიც დასაჯეს, და საურმაგი კი მოიწვიეს თავისის მეფობის გასაგრძობად. ამ გვარად მეფის უფლების დამოუკიდებლობისაგან გათავისუფლებისათვის მეცადინეობამ ფუჭად ჩაიარა და ამას ბოლოს ის შედეგი მოყვა, რომ საქართველოს ხალხში თანდათან განვითარდა მისის მართებლობილის ერთობის რწმენა.

2. საურმაგის მეფობის დროს საქართველო, რომელიც ჯერ კიდევ აღიარებდა სელევკიანების მფარველობას, ეხმარებოდა თავისის შეძლებით ანტიოქიძის ძაშიაში მისის საბაძანებელის სხვადასხვა მაზრების აჯანყების დროს. ამის გამო საქართველოს შემოესიენ სომხების ჯარები აჯანყებულ სარდლების არტაშისისა და ზადრიადის წინამძღოლობით; სომხების ისტორიკოსნი გვარწმუნებენ, რომ თითქო არტაშისისა და ზადრიადს კიდევ დაეპყროსთ მთელი საქართველო ¹). თუმცა ადგილობრივ მატრიანეებში არაფერი ამგვარის რულიადაც არ მოიხსენიება, მაგრამ, თუ მივიღებთ მხედველობაში, რომ ამ სარდლებმა სრულიად დაასუსტეს სელევკიანების ხელმწიფება აღმოსავლეთში და მისცეს უპირატესობა პართების დინასტიის არშაკუნიანებს, მაშინ შეიძლება მიეცეს რამოდენიმე რწმუნება იმ მოსაზრებას, რომ არტაშისმა და ზადრიადმა საქართველოს წინააღმდეგ მოახდინეს მხოლოდ დემონსტრაცია, რადგანაც საქართველო სელევკიანების მოკავშირე ქვეყანა იყო, და რომ თვით დემონსტრაცია გათავდა მოსაზღვრე საერისთაოების მსუბუქის დარბევით.

3. მეორე ურთიერთშორის ომის მიზეზი ის იყო, რომ საურმაგს ვაჟი არ ჰყავდა; ჰყავდა იმას მხოლოდ ორი ქალი, რომელთაგან ერთი მიათხოვა

---

¹ St. Martin, *Recherches sur l'hist. de l'Asie*, chap. 19.

ცოლად სამეგრელოს ერისთავს, ძუჯის შვილის — შვილს, ხოლო მეორე შირვანს, რომელიც შთამომავლობდა ძველის ასურელ მეფეებისაგან უკანასკნელი, შირვანი, კიდევ აიყვანა შვილად საურმაგმა და დანიშნა თავისს მემკვიდრედ. მაგრამ, როდესაც საურმაგის სიკვდილს შემდეგ, 162 წლის წინეთ შირსტეს დაბადებამდის, აყიდა ტახტზე შირვანი, მაშინ სამეგრელოს ერისთავმა ააჯანყა დასავლეთის საერისთავოები, მოიშველა რამდენიმე მთიელი თემები და დაუწყო აოხრება საქართველოს შინა მახრებს, რომელიც შირვანის ერთგული იყო. სამეგრელოს ერისთავი სამეფო სახლთან მარტო უკანასკნელს თანასწორს ნათესაობრივ კავშირზე კი არ აფუძნებდა თავისს უფლებას, არამედ ადრინდელ კავშირზედაც, რომელიც შეერთებული იყო მის შთამომავლობასთან (ვინაიდან იგი იყო შარნავაზის დის შვილის შვილი). ომი თითქო სამეგრელოს ერისთავის სასარგებლოდ თავდებოდა და შირვანმა, უკიდურეს მდგომარეობამდის მიყვანილმა, მიმართა ჭარბების მეფეს არშაკს და შემწეობა სთხოვა; ამანაც შეიწყნარა შირვანის თხოვნა და სამეგრელოს წინააღმდეგ გაუშვა თავისი ძმა, სომხეთის მეფე ვალარშაკი, რომელიც იმ დროს ეჩხუბებოდა მცირე სომხეთის მთავარს შიტრობარზანს. ვალარშაკმა გაათავა თუ არა უკანასკნელთან საქმე, შეესია სამეგრელოს, და აჯანყებულმა ერისთავმა, ვალარშაკისა და შირვანისგან გარეშემოზღუდულმა, თავისი საკუ-

თარი სამთავროებიც დაკარგა. ამ ომის შედეგი ის იყო, რომ შალარშაკმა დაიტოვა თავისთვის შავ ზღვის ნაპირებზე მდებარე ქვეყნები, ხოლო ალბანას მისცა ავტონომია თავის მეგობრის პრანის ¹⁾ მართველობის ქვეშე, რადგან ერთის მხრით იგი საკმაოდ სთვლიდა, შირვანის თხოვნის დასაკმაყოფილებლად მცხეთის ტახტი დაეტოვებინა მისთვის; და მეორეს მხრით იგი პოვებდა, რომ თვისის სისუსტის გამო შირვანი ვერ შეიძლებდა, მოღთხოვა მისთვის საქართველოს უკანვე დაბრუნება უწინდელ საზღვრებს შორის. თუმცა სომხეთის მეფის ეს საქციელი უპატიოსნო იყო, მაგრამ, რადგან პრშაკუნინანების ძლიერება სულ თანდათან მატულობდა, ამიტომ შირვანი იძულებული გახდა—მათი კეთილგანწყობილება ეძებნა, და რომ ნათესაობრიულის კავშირით უზრუნველ ეყო თავისი უფლება საქართველოს დანარჩენ ნაწილში, იმან მიათხოვა ცოლათ თავისი ასული პართების მეფის შვილს პრშაკს.

4. ძლივს აღადგინა თუ არა შირვანმა მყუდროება და წესი საქართველოში, მაშინვე ამ ქვეყნის მშვიდობიანობა დაირღვა ბარბაროსების შემოსევით. ძავკასიის ჩრდილო ქვეყნებიდან გამოჩნდა ახალი მრავალრიცხოვანი ხალხი, ბალკართა სახელით ცნობილი. თავდაპირველად ეს ხალხი დროებით დაბინავდა მალკისა და თერგის ნაპირებზე, აქიდან კი სკვითე-

1) *Recherches sur l'hist. de l'Asie, ch. 20.*

ბრს თემებისგან შეიწროებული, თავის ბელადის მან-ტის წინამძღოლობით, მიაშურა მთებს და ოსების ადგილებით და ღარიადის ვიწრო ყელით შეესია საქართველოს. ბალკარების მოძრაობის სისწრაფე ისეთ ძლიერი იყო, რომ მათი შეჩერება, როდესაც იგინი პრაგვის ნაპირებზე გამოჩნდენ, შეუძლებელი საქმე შეიქნა. იმათ სწრაფად გაიარეს საქართველო და თავისს შემდეგ არავითარი აოხრების კვალი არ დაუტოვებიათ, როგორც ეს სჩანს მატიანეებისაგან. სომხეთს რომ მიაწიეს, ბალკარები სომხეთის მეფის თანხმობით დაესახლენ ერთ მხარაში, რომელსაც ერქვა ანპეტ-პასერი ანუ მანანდი ¹⁾.

5) საქართველოს მატიანეები გვარწმუნებს, რომ მესამე ურთიერთშორის ომის მიხედვით, როგორც კი დევაც გვითქვამს, იყო სარწმუნოებრივი ცვლილებანი, რომელთა შემოღებაც დააპირა მირფანის შვილმა მარნაჯომმა. შიკით, რომ ზოროასტრის მოძღვრება, ბუნების გაღმერთებაზე დაფუძნებული, სანამ ის წმიდად და შეუცვლელად იყო შენახული, არ ითხოვდა არც ტაძრებს და არც სტატუებს; მსხვერპლის შეწირვა სრულდებოდა მთის მშვენიერ მაღლობებზე ან ანკარა წყლების ნაპირებზე; მაგრამ იმ დროიდან, ირანელები რომ თანდათან დასავლეთის ხალხებს დაუახლოვდენ და მისვლა-მოსვლაც გაიმართა მათ შორის, ღვთისმსახურების წესებმა რამო-

¹⁾ *Recherches sur l'hist. del' Asie, ch. 20*

დენივე ცვლილება მიიღო: წესი უფრო დღესასწაუ-
ლებრივი შეიქნა უოველგან, სადაც კი ეს მოძღვრე-
ბა სუფევდა, დაიწყეს ტაძრებისა და სტატუების
ამართვა. ეს ცვლილება შემოვიდა საქართველოსაც
და, როგორც სჩანს, იგი მოსწონდათ ქართველებს.
პირველი სტატუა იყო ამართული შარნავაზისაგან
მრმუზის სამსხვერპლოსთან, ქალაქ ქართლში, რო-
გორც უზენაესის ღვთაების გამომხატველი, და სა-
ხელად დაარქვეს არმაზი ¹⁾.

საურმაგი და ძირვანი გულმოდგინედ ეწეო-
დნ სარწმუნოების გარეგნობის სიმშვენიერეს, რო-
გორც ხალხის გემო და გონება მოითხოვდა; მაგრამ
შარნავაზს შემდეგ გავიდა თითქმის ას ორმოც და ათი
წელიწადი, — უეცრად შარნავაზი მოიწადინა, და-
ბრუნებოდა ძველ დროის მივიწყებულ წესებს, რო-
მელსაც მცირე მიმზიდველობა ჰქონდა. ამან ააშფო-

¹⁾ ვახუშტი (გეოგრ. აღწ. გვერ. 8 და 26) სწერს, რომ არმა-
ზის სტატუა უზარმაზარ სიდიდის იყო და ოქროთი იყო შემოსი-
ლიო; მისი თვალები გაკეთებული იყო ძვირთას თვლებისგან და
ძვირთას თვლებისგანვე გაკეთებული ბრწყინვალე გვირგვინი უშვე-
ნებდა მას თავსო; მისთვის დაწესებული იყო სარწმუნოებრივი სა-
დღესასწაულო დღე, და ამ დღესასწაულს იხდიდნ ამ სტატუის
კვარცხლობეთანო. მრავალ ხალხით შემოზღუდული, იქ მიბრძანდე-
ბოდა მეფე თავისს დიდებულებითურთ და წინწილათა და დაფადეთა
ქმაზე ასრულებდნ მსხვერპლწირვას. ზოგი ხარებს კლავდა, ზოგი
ცხვრებს, ირმებს და შვლებსო, და ზოგი კი იმგვარ საშინელ თანა-
ტიზმამდი მიაწევდა, რომ მსხვერპლავდნ თავისს შვილებსო. შემდეგ
იწყებოდა ნადიმი, ცეკვა და სხვა გართობანი, რომელიც სამ დღეს
გრძელდებოდა. ამგვარივე დღესასწაული იყო დაწესებული სხვა
ღმერთებისთვისაცო.

თა ქართველები და იმათ მალე გაუგზავნეს დებუ-
ტაცია არშაკუნიანებს და თხოვეს, რომ ჩამოეგდოთ
შარნაჯომი და საქართველოს ტახტზე აეყვანათ
მირვანის სიძე არშაკი. არშაკუნიანების განზრახვა
და ვერაგობა, რომელმაც, უეჭველია, უფრო აძუ-
ლა ქართველები ამ თხოვნაზე, ვიდრე მემატიანისგან
მოყვანილ მიზნებმა, სრულიად დაკმაყოფილებული
იყო ამით, და ამიტომ არშაკს დაუყონებლივ უბო-
ძეს ფარმანი და პარტების თუ სომხების ჯარების
თანხლებით გაამგზავრეს საქართველოს, რომლის
მცხოვრებლებიც შეუერთდნენ მას და ერთხმად აირ-
ჩიეს თავიანთ მეფედ. შარნაჯომი გაიქცა პონტოს¹⁾.

ბ. ჩვენ კიდევაც ვნახეთ, რომ იმ ომის გათა-
ვების შემდეგ, რომელიც მოხდა მირვანსა და სამეგ-
რელოს ერისთავს შორის, უკანასკნელის სამთავრო
დაიტოვა თავისთვის სომხეთის მეფემ შალარშაკმა.
ამან დააყენა იქ თავისი მოადგილეები და ვალდე-
ბულ-ჰყო ისინი, რომ ეზრუნათ ქვეყნის კეთილგან-
წყობილებისათვის; მაგრამ ამ მოადგილეებმა თავი-
სის ანგარებისმოყვარებით მცხოვრებლები იძუ-
ლებული გახადეს—აჯანყებულიყვენ, თუმცა ეს
აჯანყება მალე მოსპო არშაკმა²⁾. არტაშესის მე-
ფობის უკანასკნელ წლებში, დაახლოებით 98 წელს
ქრისტეს მოსვლამდის, პოლხთა აჯანყება კიდევ

1) ისტორია თეიმურაზ ბატონიშვილისა, გვერ. 121.

2) Моисей Хорен., кн. II, гл. 8.

ხელმეორედ მოხდა. მაშინ არტაშესმა შავ ზღვის ნაპირებზე მდებარე ყველა ადგილების დამშვიდება და უფლება მიანდო თავისს სიძეს, პონტოს მთავარს, მიტრიდატს, რომელსაც ბერძნულის ენით ლიონოს-მეპატორს ეძახდნენ და რომელიც იყო ძველ დროის ერთი უდიდებულეს სარდალთაგანი ¹⁾). მიტრიდატის წინაპარნი, როგორც ჩვენ ზევით ვაჩვენეთ, ჩამომავლობდნენ იმავე ოჯახიდან, რომლიდანაც ჩამომავლობდა შარნავაზი, საქართველოს პირველი მეფე და უეჭველად საქართველოს ადგილების ხსენებულ ნაწილის მათედ გარდაცემა დაფუძნებული იყო მის ჩამომავლობითს უფლებაზედაც. მიტრიდატი შემოვარდა საქართველოს და დაიკავა არათუ ზღვის პირას მდებარე ადგილები, არამედ სხვა მესაზღვრე საერისთაოებიც, და დააყენა იქ თავისი მართველები. 84 წელს ძრისტეს მოსვლამდის ამ მახრებში მოხდა მესამე აჯანყება. ადგილობრივმა მცხოვრებლებმა განდევნეს პონტოელი მართველები და მოთხოვეს მიტრიდატს, რომ დაენიშნა მათ მეფედ თავისი შვილი მახარა ²⁾). მიტრიდატი ისე ეჩვენათ, თითქო დააკმაყოფილებდა მათ სურვილს, და ამიტომ გაუგზავნა თავისს შვილს ოქროს ჯაჭვი, მაგრამ, რადგანაც მას ეწაშებოდა თვისის ინტერესების წინააღმდეგ განზრახვას, მალე მოაკვლევინა იგი, დასავლეთის

1) Тоже, гл. 10

2) ისტორ. თეიმურაზ ბატონ., გვ. 125.

საქართველოს მართვა კი მიანდო ერთს თავისს უერთგულეს მოსამსახურეთაგანს, რომელსაც მისცა ძლიერი ჯარი ¹⁾. ამ ოთხ მეფის მართველობა, მშვიდობიანობის დროს, წარმოადგენს უმეტეს ნაწილად მზრუნველობას ქალაქების აშენებისა, საზღვრების გამაგრებისა და მცხეთის შემკობისათვის ახალ შენობებით, ტაძრებით, სტატუებით და სამსხვერპლოებით. ჭართველი მემატიანენი აჩვენებენ, რომ საურმაგმა ორი სტატუა ამართაო: ანიანისა და დანიანისა; მაგრამ სომხური ქრონიკა მიაწერს მას ოთხის სტატუის აშენებას, რომელთ შორისაც, ზემორე ნაჩვენებს ორ სტატუას გარდა, ბროსეს აზრით, შეიძლებოდა ყოფილიყო ბატა-ბაიმის სტატუები. მარნაჯომმა დააფუძნა ძახეთში ჩელოის ახლო ქალაქი ნელაქრისი, რომელიც ახლა აღარ არსებობს, მაგრამ რომლის ადგილსაც აქამდისაც ეძახიან ნეკრესს, და ამ ადგილზედ არის უკანასკნელ დროის შენობების ნანგრევები, იმ დროისა, როდესაც იგი აყვავებულ მდგომარეობაში ყოფილა. იმანვე ააშენა თავისს სატახტო ქალაქში «მოგტა», სახლი, რომელიც მოგვების თავშესაფარი იყო, და იმ სახლის პირდაპირ მშვენიერ მალლოზზე, მდინარე სრაგვის მარცხენა ნაპირზე, იმ ადგილის ახლოს, სადაც ის მტკვარს ერთვის, ააგო ტაძარი, სამსხვერპლო და ზადენის სტატუა. ძნელი გამოსარკვევია, თუ რომელ სარწმუნ-

¹⁾ Crevier, *Hist Rom.*, tom. X., liv. 33.

ნოებრივ სისტემას ეკუთვნოდენ, თავისის მომდინარეობით, ის ღმერთები, რომელთა პატივსაცემადაც ავებული იყო ეს სტატუები: მათი სახელები არ არის არც საბერძნეთისა და მგვიბტელ ღმერთთა რიცხვში და არც ზენდ-ავესტის სულთა დასში. ბროსეს აზრით, დანიანი არის ბერძნების ღმერთის დიანას სახელი, ქართველებისაგან დამახინჯებული. ამავე დროის შენობებს ეკუთვნის ღარიალის ხეობის სიმაგრეც, მჟავე წყაროების ახლოს. «ქართლის-ცხოვრება» მოგვითხრობს, რომ მირვანმა, ღურსუკიელებთან ომის გათავების შემდეგ, «ჩამოკიდა კარები ძურძუკიის ვასავალში და დაამაგრა ისინი კირით ქვის კედელშიო». პლინი ამ კარების აწერაში განმარტებს, რომ ისინი გაკეთებულნი იყვენ ჩრდილოეთის ხალხების შესაკავებლად და ამ კარების სამხრეთით აშენებული იყო მთაზე ტუმანიის ციხეო¹⁾. ადვილი სიფიქრებელია, რომ ეს კარები და ციხე აშენებული იყვენ ბალკართა შემოსევის შემდეგ, სხვა მთიელ თემების შესაკავებლად, რომელნიც ბალკართა ნაკვალევზე მოისწრაფოდენ სამხრეთისაკენ.

თუმცა მეფეები ასე მეცადინეობდენ ქვეყნის კეთილგაწყობილებისათვის, მაგრამ საქართველოს სამეფოს ყველა ნაწილებს არ აქცევდენ ისინი ერთნაირ ყურადღებას. დასავლეთის ადგილები, რომელიც უფრო დაშორებული იყო საქართველოს შუა-

1) *Plin. lib. VI. cap. 12.*

გულს, ფრიად განსხვავებული იყო შუაგულ მაზრებისაგან. სომხეთის ისტორიკოსნი დაბეჯითებით ამბობენ, რომ, როდესაც მალარშაკმა სამეგრელო, ქალიბთა და ლაზთა ადგილები დაიფლო, შენიშნა რომ ეს მშვენიერი და ბუნების ყოველგვარ სიკეთით მდიდარი ქვეყნები დაუდევრობით გავერანებული იყო. მიწის მუშაობისათვის თავი მიენებებიათ, მდინარე რიონის ჯებირებს ყურს აღარავინ უვდებდა და მინდვრებში, რიონის ნაპირებზე, წყლის გადავლის გამო, სავსე იყო დიდროანი ქაობები, გზები დაფარული იყო დაბურულ ტყეებით, მცხოვრებლები კი მხოლოდ ცარცვა-გლეჯის მეტს აღარას აკეთებდენ. ამგვარ მდგომარეობის მიზეზს შეადგენდა ის გარემოება, რომ, როდესაც მგვიბტეში ლექსანდრიის ქალაქი აშენდა და ინდოეთისაკენ სხვა სავაჭრო გზები გაიხსნა, შარნავაზის ყოველგვარ მეცადინეობის და ზრუნვის მიუხედავად ძველი ვაჭრობა რიონისა და მტკვრის გზით დაეცა, და მაშინ მცხოვრებლები, რომელნიც ძველადანვე შეჩვეულნი იყვნენ მცირე შრომით, თავიანთ ქვეყნის განსაკუთრებულ სასარგებლო მდგომარეობის მეოხებით, და მიწის მუშაობის გარეშე, არა თუ ცხოვრების უსაჭიროების, არამედ მცირე საჭირო საგნების მოპოებასაც,—ამ განსაკუთრებულ მდგომარეობის დაცემას შემდეგ აღარ ხედავდენ საჭიროდ, რომ რიონის კალაპოტი კარგად შეენახათ, და ამიტომ იმათ მმართველს უზრუნველს მტაცებლობითს ცხოვრებას,

ურთიერთშორის ომების მსგავსად, რომლისთვისაც გამოწვეული იყვენ თავიანთ ერისთავებისაგან. სომხეთის ისტორიკოსთა მოწმობით, მალარშაკს სურდა, რომ თავისს ახალ ქვეშევრდომების ყოფა-ცხოვრება გაეუმჯობესებია, და ამიტომ გაგზავნა იმ მხარეში ოც-და-ათი ათასი მუშა, რომელთაც გათხარეს არხები რიონში წყლების გასაყვანად და ქაობების დასაშრობად, ბევრი მალლობი ადგილები მოასწორეს, აავსქს და აამაღლეს დაბალი ქაობიანი ადგილები, გაასწორეს ჯებირები, ტყეები მოსჭრეს და ზედ ხელახლად გაიყვანეს გზები ¹⁾).

ამ დროის საქართველოს სამეფო სახლს, როგორც სჩანს, კარგძალი სიმდიდრე ჰქონია. არა მარტო შენობების გამო შეიძლება ვიქონიოთ მსჯელობა მის მდგომარეობაზე. მარტო მარნავეაზმა, როდესაც პონტოს გაიქცა, ჭაიტანა საქართველოდან იმდენი განძი, რომ იმას ყოველთვის დაქირავებული ჯარები ჰყავდა ათის წლის განმავლობაში, როდესაც ის მუდამ უიღბლოდ ომობდა არშაკის წინააღმდეგ. მეფეების სიმდიდრეს შეიძლება შეადგენდა ევროპიული ლითონი და მინდოეთის თვლები, ფული და მდიდრული ნივთები. იმ დროის ადგილობრივ თეთრს ეძახდნენ «ხვასტანგს», რომელიც გამოხატავდა ცხვრის ფასის რაოდენობას. ჩვენის საუკუნის ნუმისმატების სიტყვით, ბევრგან მუხეუმებში აქამდისაც ბოვება

¹⁾ *Recherches sur l'hist. de l'Asie, ch. 20.*

საქართველოს ამ ძველ თეთრის ნიბუშები. თუ მხედველობაში მივიღებთ მცირე შრომისმოყვარეობისადმი ხალხის მიდრეკილებას, მაშინ უნდა ვთქვათ, რომ ამ სიმდიდრის საფუძველს იმდენად ნიადაგის წარმოებითი ძალა კი არ შეადგენდა, თუმცა ეს ნიადაგი შეიძლებოდა გამხდარიყო სიმდიდრის დაუშვრეტელ წყაროდ, რამდენადაც ბაჟი, რომელსაც ახდევინებდენ ქართველები მათ ადგილებზე საქონლის გადატანისათვის მეროპიდან ინდოეთს და ინდოეთიდან მეროპას. როდესაც ეს გზა აღარ ყოფილა ძველ ხალხების ერთადერთ სავაჭრო გზად, როგორც პლინი გვარწმუნებს, მაშინც კი ყოველ წლოვით რომი გზავნიდა შორაპანს ას მილიონს სესტერციას ¹⁾ იმ საქონლის ბაჟად, რომელიც ამ ქალაქით რომაელთათვის მიდიოდა; თუ ამას მივიღებთ მხედველობაში, მაშინ ცხადია, რომ შარნავაზისაგან შორაპანის აშენებამდის ძველ დროებში და აგრეთვე იმ დრომდის, რომელზედაც აქ ამბობს პლინი, საქართველოს მეფეების შემოსავალი კიდევ უფრო დიდძალი იქნებოდა. შრიცხვი საუნჯე, რომელიც მოულოდნელად იპოვა შარნავაზმა მღვიმეში, გვაძლევს საბუთს, ვიფიქროთ, რომ ის საუნჯე ყოფილა მისისავე წინაპრებისაგან შეკრებილი და დამალული არეულობის დროს, რომელიც ალექსანდრემ მოახდინა აზიაში, და რომ არ შეიძლება—არ

¹⁾ *Plin. lib. VI.*

სკოდნოდა ეს შარნავაზის დედას, იმ საუნჯის ფა-
რულად გატანის თანამოზიარეს. აქიდან შეგვიძლია
ვსაჯოთ ერისთავებისა და ხალხის სიმღორეზედაც;
ქართველი ხალხი არაოდეს არ უყურებდა თავისს
მეფეებს ისე მონურად, როგორც აზიის სხვა ხალ-
ხები, რომელნიც თავიანთ დესპოტების დაუფარვე-
ლი მსხვერპლნი იყვენ.

რომაელთ ომების ეპოქა საქართველოში

საქართველოს დამოკიდებულება მეზობელ სამეფოებთან რომაელთ ომების დასაწყისში.—რომაელთ ომების მიზეზები.—არტაგის კავშირი მიტრიდატ დიდთან, სომხეთის მეფეს ტიგრანთან და ალბანიის მეფეს ორენთან.—საქართველოს სამხედრო საშუალებანი.—რომაელებთან ომი.—კავშირის დარღვევა.—არტაგის ზავი პომპეისთან.—რომაელთ ჯარების ყოფნა საქართველოში.—ამ ომების შედეგი.

პრშაკ I-ს შემდეგ, 81 წელში ძრისტეს დაბადებამდის, საქართველოს ტახტზედ ავიდა შვილი მისი არტაგი. როგორც აღგილობრხვი მემატიანენი მოგვითხრობენ, არტაგის მეფობის დროს სპარსებმა დაიწყეს ომი მის წინააღმდეგ თითქო მიტრამ, რომ მისთვის შური ეძიათ, რადგან მამა მისმა პრშაკმა განდევნა საქართველოს მეფე შარნაჯომი, ბირვანის შვილი, რომელიც სპარსეთიდან შთამომავლობდა. მაგრამ ქვემოთ მოყვანილ გარემოებათა თუ მივთლებთ მხედველობაში, დავინახავთ, რომ მემატიანენი სცდებიან ამ ომის დროისა და იმ ხალხის შესახებ, რომელიც ომობდა საქართველოს წინააღმდეგ. არტაგის გარემოებანიც: პირველი,—რომ არც ბირვანი და არც შარნაჯომი არ ეკუთვნოდნენ იმ პრშაკიანების დინასტიას, რომელიც იმ დროს სპარსეთში მეფობდა, მაშინ როდესაც, წინააღმდეგ ამისა, არტაგი-

იყო სპარსეთის მეფის ძმისწული; მეორე, თვითონ **შარნაჯომს**, რომელიც საქართველოდან პონტოს სამთავროში გაიქცა და რომელსაც **არშაკთან** ბრძოლის დროს ჰყავდა ყოველთვის პონტოსა და საბერძნეთის **ჯარები**, არაოდეს არ უთხოვია შემწეობა სპარსეთის მეფეებისათვის: ალბათ სცოდნია, რომ **არშაკის** ინტერესები შეერთებული იყო სპარსეთის მეფეების ინტერესებთან; მესამე: თუ ვისმე უფლება ჰქონდა, შური ეძია **შარნაჯომის** გულისათვის, ეს უფლება ექნებოდა მხოლოდ **მიტრიდატ** **წიღს**, ვინაიდან **შარნაჯომი** იყო **მიტრიდატის** ნათესავი და მასთან სტუმარიც, რომელიმაც მის მფარველობას მიაშურა: **მიტრიდატი** იყო შთამომავალი სპარსეთის ძველ დინასტიის **აქამენიდებისა**, როგორც **შარნაჯომის** დედაც, და ბოლოს, მეოთხე: **მიტრიდატი**, როგორც უკვე ვაჩვენეთ, მართლაც ომობდა საქართველოში, რაზედაც საქართველოს მემკვიდრე ანაფერს ამბობენ.

არტაგის მეფობის დროს კი **მიტრიდატ** **წიღი** და მეკავშირე მისი, **სომხეთის** მეფე **ტიგრანი**, რძალებიც რომაელებთან ჩხუბის მზადებაში იყვნენ, ყოველგვარ საშუალებას ხმარობდნენ, რომ ყველა მესწრაფვე მუყუებს, და განსაკუთრებით საქართველოსა და ალბანიის მეფეებს დაახლოებოდნენ. **სპარსელი** **არშაკიანები** კი, რომლებმაც **არტაშეს** **I-ს** შემდეგ გვარის პირველობა სომხეთის **არშაკიანებს** დაუთმეს, სუსტები ყოფილან და ამ დროს არავითარი

შესამჩნევი მნიშვნელობა ისტორიისათვის არ ჰქონა
ნათ.

სელევიკიანების დაცემამ გააღვიძა არშაკთა
ნებშიაც აზიის დაფლობის სურვილი; არშაკთა-
ნებმა დაიწყეს თავიანთ სამთაუროების გავრცელება—
ზოგმა დასავლეთით და ზოგმა აღმოსავლეთით. მაგ-
რამ, სანამ რომაელები შინაურის განხეთქილებით
მოცულნი იყვნენ, არშაკიანებმა მოასწრეს—დაე-
კავებიათ თავიანთ უფლებას ქვეშ მთელი ძველ ღრრის
სპარსეთი მდინარე მურატამდის და მცირე აზიის
მრავალი მაზრები, ამ მდინარის დასავლეთით. რომის
სენატი აშფოთებით უყურებდა არშაკიანების ამ-
გვარს სწრაფ მსვლელობას, მაგრამ არ შეეძლო მათ-
თვის იმრალით წინააღმდეგობის გაწევა. როდესაც
არტაშესმა თავისი ქალი მიათხოვა ცოლად მიტრი-
დატ დიდს და უჭანასკნელს მისცა შავ ზღუის პი-
რას მღებარე ყვებლა ადგილებში და მთავრობის უფლე-
ბა ქავკასიის ხალხებსა, ბოსფორის სამეფოსა და
სკვითიაზე, მაშინ სენატს შეეშინა, რომ აზიაში თა-
ვისი გავლენა არ დაეკარგა და ამიტომ მოთხოვა
მატრიდატს—სკვითიიდან გასულიყო და ბოსფორის
სამეფოსა და ქავკასიის ხალხების დაფლობის სურვი-
ლისათვისაც თავი დაენებებია. პონტოს მეფემ, რომ-
მელიც გათამამებული რყო აღრინდელ თვისის
ბრწყინვალე გამარჯვებით და რომელსაც ზურგი-
გამაგრებული ჰქონდა არტაშესთან მტკიცე კავ-
შირით, პირდაპირი პასუხი არ მისცა სენატს; და

ამას შემდეგ არტაშესმაც გაილაშქრა მცირე აზიაში ახალ ადგილების დასაფლობად დასავლეთისაკენ. როგორც სომხების მწერალნი მოგვითხრობენ, იმან კიდევაც მიაწია მეგის ზღვის ნაპირებამდის, მაგრამ აქ 96 წელს ქრისტეს მოსვლამდის მოკლა იგი ერთმა აჯანყებულ მხედართაგანმა. არტაშესს შემდეგ სომხეთის ტახტზედ ავიდა შვილი მისი ტიგრანი, თვისის მამის პოლიტიკის ერთგული; მაგრამ ამ დროიდან აზიაში რომის უფლების თავიდათავი მტერი შეიქმნა არა იგი, არამედ მიტრიდატ ღიდი. ამას შემდეგ ათის წლის განმავლობაში მიტრიდატი იქამდის გაძლიერდა, რომ დაიფლო აზიაში რომის ყველა მაზრები, მეგის არხიპელაგი, სადაც, მისის ბრძანებით, დაიხოცა თითქმის 80,000 რომაელი, შემდეგ შევიდა მეროპაში და დაიკავა ფრაკია და ათინა. ამ პრისხანე მტერმა რომს შიშის ზარი დასცა და რომმაც აღარ მიხედა შინაურ განხეთქილებას და 87 წელს გაგზავნა მიტრიდატის წინააღმდეგ უკეთესის ჯარებით გამოწინილი სარდალი სქლა. სამის წლისა და ნახევრის განმავლობაში, რომელიც სახსოვაროდ სძახლის. მღვრელ მრავალ ჩხუბებით, სილამ, როგორც იყო, შეიძლო მიტრიდატის განდევნა საბერძნეთიდან და მცირე აზიიდან და შეაკვრევინა მას ზავის პირობანი პონტოს ქვეყანაში. მაგრამ მიტრიდატმა მშვიდობიანობის დროსაც დაიწყო პლანის შედგენა ახალის რომისათვის, რადგანაც სენატი მის კანონიერ მოთხოვნნილებასაც კი არ

იწყნარებდა, და მასთან კიდევ არ კარგავდა მიტრი-
დატი იმედს, რომაელები აზიიდან გაედევნა. თეი-
თონ რომაელებიც აძლევდნ ამის საბაბს და თავიან-
თის მხრითაც მზად იყვნ ომისათვის; ამიტომ პირ-
ველ შემთხვევისათანავე 73 წელში გაელაშქრნ მიტ-
რიდატის წინააღმდეგ ლუკულის წინამძღოლობით.
რამოდენმე გამარჯვებას შემდეგ ლუკულმა დააცი-
ლა ერთმანერთს ორი მოკავშირე ჯარი, ჰონტოსი
და სომხეთისა, თავდაპირველად დაარბივა ნახევარი
სომხეთი, შემდეგ კი მდინარე არეზიდან გაემართა
მიტრიდატის წინააღმდეგ, გაიარა საქართველოს
სამხრეთ-დასავლეთის საერისთავოები, რომელთაც
პლუტარხი ტიბარენების ქვეყანას ეძახის, ¹⁾ და რაც
კი რამ უნებდა იქ, ყოველიფერი თვისის გაუშაძლარ
ანგარებისმოყვარების მსხვერპლად გახადა.

პრტავი აქამდის არ იღებდა მონაწილეობას
მიტრიდატისა და ტიგრანის ომში რომაელებთან,
მაგრამ ლუკულის ამგვარმა საქციელმა იძულებულ-
ჰყო იგი, რემ თავისი სამთავროები დაეცვა, თუმცა
ლუკული ამას შემდეგ სენატმა მალე მიიწვია რომს.
საქათველოს მეფემ იცოდა, რომ მისი საკუთარი
ძალა არ იქნებოდა საკმაო, — რომაელებთან ომი გაე-
წია მარტო მას. თუ სხვა ვინმე მომხმარე არ ეყო-
ლებოდა, და ამიტომ მიტრიდატსა და ტიგრანს წი-
ნადადება მისცა — ერთმანერთს დახმარებოდნ. იმათ

¹⁾ *Plutarque, vie de Lucul.*

შეუკრეს მას კავშირი და მოიწვიეს აგრეთვე ალბანის მფეფე ოკრეზიცი¹⁾, რომელიც, როგორც საქართველოს უკანასკნელი ერთი მემატრიანთავანი გვარწმუნებს, იყო არტაგის ღვიძლი ძმა, იმისგანვე აყვანილი ალბანის ტახტზე²⁾, რატომაც იგი სიამოვნებით შეუერთდა მათ. როგორც პლუტარხი მოწმობს, არტაგს ჰყოლია 40,000 ჯარის კაცი³⁾, ხოლო აპიანის სიტყვით 70,000⁴⁾.

საქართველოს ჯარი ყოველთვის განთქმული იყო თავისი მამაცობით და კარგის გაწყობილებით; მას საქართველოს ჯარი ალბან შარნავაზ მფეფესუნდა უმადლოდეს, რომელმაც მრავალ დაწესებულებათა შორის, «ქართლის ცხოვრების» სიტყვით, დააფუძნა საქართველოში სამხედრო იერარქიაც. ისტორიკოსნი და ლათინელი პოეტები, ჰოლიბისაგან დაწყებული, რომელიც სცხოვრებდა მეორე საუკუნეში ქრისტეს მოსვლამდის, ჩვენის დროის პირველ საუკუნის გამოჩენილ მემატრიანე ტაციტამდის, მირგილი, ჰორაცი და ლუკანი, რომელნიც თითქმის რამისა და საქართველოს პირველ ჩხუბების თანამედროვენი არიან, დიდის ქებით მოიხსენიებენ საქართველოს ჯარებს. ამ მწერალთ იმის

---

1) *Plutarque; Vie de Pomp.*

2) ისტორ. თეიმურ. ბატონიშვი., გვ. 129.

3) *Plutarque; vie de pomp.*

4) *Applen. tom. I, p. 339.*

შესახებაც კი დაუტოვებიათ ჩვენთვის ცნობები, რომ საქართველოს ჯარებს წითელი კატანები ეცვათო და გაიყოფოდენ ცხენოსანსა და მშვენიერ ქვეით ჯარადო. ამ ჯარს გარდა, რომელსაც შეეძლო სხვადასხვა ადგილას გადასვლ-გადმოსვლა, როგორც გარემოება მოითხოვდა, საქართველოს ჰქონია დიდრთავდასაცველი საშუალებანი როგორც ადგილის მდებარეობაში, ისე მცხოვრებთა მეომარ ხასიათშიაც. სტრაბონის ჩვენებასაც რომ არ დაუჯეროთ, თითქო მარტო სვანეთს შეეძლო გამოეყვანა 200,000 დაიარაღებული კაციო, მაინც დაქეშმარიტებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ყოველი ქართველი მშვენიერად ხმარობდა ჩარალს და მამაცურად იცავდა თვისის სამშობლოსი მჭიდროდ დასახლებულ ხეობათა. მეფობის დაარსების პირველ საუკუნოებში საქართველოს სამხედრო სახსარი იმაში მდგომარეობდა, რომ შეიძლებოდა ქართველები წარმატებით წინააღმდეგობოდენ ყოველ მტერს. თუ კი საქართველოს მეფეებს ყოველთვის შეეძლებოდათ მათი წინამძღვრობა.

ლუკულის წასვლის შემდეგ მიტრიდატი, ახალის კავშირით გამხნეებული, რომაელებისათვის შეიქნა იმგვარივე საშიშარი მეფე, როგორიც უწინ იყო. 67 წელს იმან დაამარცხა ზელესთან რომაელების ჯარი, რომელიც იმყოფებოდა პონტოში ლუკულის მოადგილის, ტრიარის, უფროსობის ქვეშე. მაგრამ სენატმა ეს შეიტყო თუ არა, მაშინვე

შეკრიბა დიდი ჯარი და გაგზავნა იგი პომპეის წინამძღოლობით. ამ სარდალმა თავდაპირველად მოსყიდვით და ცბიერის შეპირებით მოიმხრო თავისაკენ მიტრიდატისა და ტიგრანის შეილები და მათის შემწეობით დაარღვია შინაგანი განწყობილება პონტოსა და სომხეთში; და ბოლოს წნ წელში თავს დაეცა კიდევ მიტრიდატს, რომელიც დაბანაკებული იყო მფრატის მდინარეზე. ღამის ბრძოლამ გადასწყვიტა ომის ბედი. მიტრიდატი გაიქცა სამეგრელოთი ღიოსკურჩას, და პომპეიმ მაშინვე გამოაცხადა იგი ტახტიდან ჩამოვდებულად. პონტოს მეფედ დანიშნა მიტრიდატის შვილი შარნაჯომი, თვითონ კი გაემგზავრა სომხეთს ტიგრანის დასამარცხებლად, და სომხეთი, ადგილობრივის ბატონიშვილის დახმარებით, თითქმის უწინააღმდეგოდ დაემორჩილა მას. აქიდან პომპეი წავიდა მტკვრის ნაპირებისაკენ, ზამთარი იქ გაატარა, და ზაფხული დადგა თუ არა, გავიდა ამ მდინარეში და შეეტაკა ალბანიის მეფეს, რომელიც ელოდებოდა მას თავისი სამეფოს საზღვარზე. რამოდენმე ჩხუბს შემდეგ ორეზმა ზავი თხოვა და კიდევაც მიიღო, მაგრამ მძევლად თავისი შვილები მისცა.

ალბანიის დამორჩილების შემდეგ პომპეიმ გაილაშქრა საქართველოში. ამ გალაშქრების შესახებ ცნობებს მოგვითხრობენ: ღიონ-ძესი, აპიანი და

პლუტარხი ¹⁾ ისე გაურკვეველად, რომ არა თუ ამ
გალაშქრების აწერა არ შეიძლება დალაგებითა და
თანდათანობით, არამედ თითქმის მისი თქმაც კი არ
შეიძლება, თუ საიდან მოვიდა პომპეი საქართველოს:
სომხეთიდან, თუ ალბანიიდან; შუაგულ მაზრებში
გაიარა მან, თუ მისი მოქმედება განისაზღვრებოდა
საქართველოს რომელმე ნაწილით. ჩვენ გვგონია,
რომ პომპეი უნდა დაცემოდა მხოლოდ მესხთა ქვე-
ყანას, ახლანდელ ახალციხის მაზრას, და ბორჯო-
მის ვიწრო ხეობას სურამამდის. ამ ლაშქრობაზედ
არავითარი ხსენება არ მოიპოება საქართველოს
უმთავრეს მატთანეში «ქართლის-ცხოვრებაში», რომელიც
საზოგადოდ ღარიბია ცნობებით იმ გარემოებათა
შესახებ, რომელიც ქართლში არ მომხდარა. როგორც
მოგვითხრობენ რომაელი მწერალნი, პომპეი შემოვიდა
საქართველოს საზღვრებში გაზაფხულს, 65 წ. ქრისტეს მოსვლამდის. არტაგს
უნდოდა, რომ პომპეი კიდევ უფრო წინ აღარ გაეშვა
და ან შეეჩერებია მაინც იმდენად, რომ მოკავშირენი
მოშველებოდნენ, და ამიტომ გაუგზავნა დესპანები
მოსალაპარაკებლად. პომპეი ალბათ მიხვდა
მოლაპარაკების ნამდვილ მიზანს, და ამიტომ არ
შეჩერებულა, და მიაწია რომელღაც აკროპოლი-

---

¹⁾ *Plut. vie de Pomp.; Dion-Cassius, I. XXXVI, c. 33, 36 et 37, et I. XXXVII, c. I; Appien t. I, p. 399.*

სამდი, რომელიც იდგა მტკვრის ნაპირზე, ორ მთის ქედს შორის. მეფე გავიდა მდინარეში და დაწვა ხილი, რომელიც ამ მდინარეზედ იყო გაკეთებული. ამით პომპეი შეაჩერეს იქამდის, სანამ იმან აკროპოლისის მეცხოვნე ჯარი არ აიძულა დამორჩილებოდა. რომაელთა ჯარი გავიდა მტკვარში ათი ათასის წავით და ტყიანის ვიწრო ხეობით გამოედევნა არტაგს. ხეობის მცხოვრებნი შეცვინდენ ხეებზე და ახლო-მანლო გორებზე და იქიდან დაუშინეს მტრებს ისრები და ქვები სეტყვასავით. მითოეულ ნაბიჯის გადაღმა ძალიან ძვირად უჯდებოდათ რომაელებს; ამასთანავე ისინი მალე შეხვდენ ახალსა და უფრო ხანგრძლივ დაბრკოლებას. არტაგი გავიდა მდინარე პელოარში (?) და ხიდის დაწვა ბრძანა. პომპეი უნდა მდგარიყო აქ, სანამ წყალი არ დაიკლებდა, ეჭრა და ეწვა გარშემო მდებარე ტყეები, რომ გადაერჩინა თავისი ჯარები ყოველდღიურის დიდ ზარალისაგან. ბოლოს, როდესაც წყალმა იმდენად დაიკლო, რომ ფონად გასვლა შეიძლებოდა, და როდესაც არტაგმაც შეიტყო, რომ წინანდელ გარემოებათა გამო კავშირი დარღვეულიყო, გადაწყვიტა, საკუთარის ძალით გაეცა პასუხი მტრისათვის. მდინარეში გასვლის დროს მოხდა დიდი ბრძოლა, რამელშიაც, პლუტარხის სიტყვით, საქართველოს ჯარი დამარცხდა და ქართველებმა დაკარგეს 1000 კაცი მოკლული და 9000 ტყვედ წაყვანილი. მეფემ დაიწყო სისწრაფით უკან დაწევა და მალე

გაუგზავნა კაცი პომპეის და ზავი თხოვა. რომის სარდალი თანხმდებოდა ზავზე, მხოლოდ იმ პირობით კი, თუ არტაგი მძევლად მისცემდა მას ერთ-ერთს თავისს შვილს, თვითონ კი დევნა განაგრძო, თუმცა იგივე დაბრკოლება ხვდებოდა წინ, როგორც შეხვდა ხეობაში შესვლის დროს. პომპეის მოთხოვნებამ რამდენათმე შეარყია მეფე, მაგრამ ხელაღდა, რომ მისი შეჩერება არ შეეძლო, და ამიტომ ბოლოს გაუგზავნა თავისი შვილი და საჩუქარი, რომელსაც შეადგენდა ლოგინი, სუფრა და ხალას ოქროსგან ამოსხმული სკამი ¹⁾).

არტაგთან ზავის შეკვრის შემდეგ პომპეი გადავიდა რიონის ხეობაში და მივიდა სამეგრელოსა და საქართველოს სხვა ნაპირა მაზრებში, რომელნიც, როგორც ზევითაც გვითქვამს, მალარშაკის დროიდან მოსცილდნენ სამეფოს და შემდეგ არტაშესის მეფობის დროს გადავიდნენ მიტრიდატის მფლობელობაში. ამ მაზრების მცხოვრებნი, რომელნიც მუდამ აწუხებდნენ თავიანთ მეფეებს მათის მოადგილეების წინააღმდეგ აჯანყებით, ბოლოს, ლუკულის წინააღმდეგ ომების დროს, 72 წ. პრისტეს მოსვლამდის მიიღეს მიტრიდატისაგან უფლება, თვითონვე ამოერჩიათ თავიანთი მართველი. იმ დროიდან მათ მართავდა ადგილობრივ მცხოვრებთაგანივე, ვილაც ოლტაკი. პომპეიმ გამოაცხადა იგინი რო-

¹⁾ *Plut.; vie de Pomp.*

მის ქვეშევრდომებად, მლტაკი მძევლად წაიყვანა, ხოლო მას მაგიერ დანიშნა ერთი თავისს თანამოდვაწეთაგანი, პრისტარხი. სამეგრელოიდან ის გაემართა აუხაზეთისკენ და უნდოდა — ღიოსკურიამდის მისულიყო, რადგან ფიქრობდა, რომ იქ მიტრილატს შიუსწრებდა, მაგრამ ძნელმა მგზავრობამ, მუღმივმა ზარალმა, რომელსაც მთიელებისაგან ითმენდა, და ალბანელების აჯანყების ამბავმა აიძულეს იგი, დაბრუნებულიყო და ისევ ალბანიას წასულიყო. ამ ქვეყნის დამშვიდების შემდეგ იმან გაილაშქრა ჰელეზის, ლეკებისა და ჭირვანელების წინააღმდეგ და შემდეგ სომხეთის ქვეყანა გაიარა და სირიას გადავიდა.

საქართველოში ყოფნის დროს ჰომპეის ცნობამდის მიაწია, რომ მტკვარსა და რიონზე შეიძლება ბოდა საქონლის გადატანა ინდოეთიდან შავ ზღვაზე. მარკ-ტერენტი მარონმა, რომელსაც ამის გამოკვლევა მიანდვეს, შეკრიბა ამის შესახებ ნამდვილი ცნობები; მაგრამ არ ვიცით, თუ რაში გამოადგათ ეს გამოკვლევა. ალბათ, სამხედრო გარემოებათა გამო, ჰომპეის დრო არ ჰქონდა ამ საქირო საქმისათვის ხელი მოეკიდა, და საქართველოში მიმავალი სავაჭრო გზა იმავე კუთვნილ მდგომარეობაში დარჩა, რომელშიაც ის იყო იმ დრომდის.

ლუკულს მიაჩნდა ძავკასია ათას მეფის ბუდედ. იმას შემდეგ ჰომპეი დარწმუნდა ძავკასიაში მცხოვრებთ ხალხთა მეომრობაში და ამ დროიდან ყო-

ველთვის, როცა კი რომაელები დიდ ომების გამართვას განიზრახავდნენ სომხეთსა და სპარსეთში, (ახალია, იმათ ეშინოდათ ამ ხალხებისა და მათ შორის უფრო ქართველების თავდასხმისა, რადგანაც ქართველების სამეფო დინასტია წარმოსდგებოდა იმავე დინასტიებიდან, რომელიც მეფობდა სომხეთსა და სპარსეთში. ეს თავდასხმა შეიძლებოდა მომხდარიყო მარცხენა მხრიდან და ან უკანიდან იმისდა მიხედვით, თუ როგორ შორს წავიდოდნენ რომაელები აღმოსავლეთისაკენ. მსევე საშიშროება მოსვენებას არ აძლევდა რომაელებს იმ ხანებში, როდესაც მთრატისა და ტიგრზე კორდონები ჰყავდათ, და ამიტომ იგინი პომპეის დროიდან მოკიდებული ყოველთვის ცდილობდნენ საქართველოს მეფეების დამორჩილებას. იმათ იცოდნენ, რომ ქართველები თვითონაც მეომარნი იყვნენ და ამას გარდა იმათ ეპყრათ ქავკასიონის მთების გასავალი ადგილები, რომელიც იმათის სურვილით იხსნებოდა სარმატიის ველურისა და მტაცებელ ურდოებისათვის, რომელთა შემოსევა ისეთივე ამაოხრებელი იყო ზედა აზიის ხალხებისათვის, როგორი საშიშიც იქ მყოფ რომაელთა ჯარებისათვის. ეს იყო იმის მიზეზი, რომ რომაელებმა თავის დღეშივერ შეიძლეს—თავიანთი მფლობელობა ტიგრს იქით გაეგრცელებიათ. საქართველოს ამგვარი გეოგრაფიული მდებარეობა იმ სახელმწიფოებისათვის, რომელსაც მთრატისა და ტიგრის მდინარეები ყოფდნენ, უმთავრესი მიზეზი იყო, რომ

თითოეული ამ სახელმწიფოთაგანი თავისი სტრატე-
გიულ მოსაზრებათა გამოყოველთვის მეცადინეობდა
საქართველოს დაფლობას. ასე იქცეოდნენ ერთის
მხრით რომაელები პომპეის შემდეგ, საბერძნეთის
იმპერატორები რომაელებს შემდეგ და თათრები
ბერძნებს შემდეგ, და ასევე იქცეოდნენ მეორეს მხრით
სპარსელები უხსოვარ დროებში და მასუკანაც, სა-
ნამ კი მათ ეტოქებოდნენ რომაელები, საბერძნეთის
იმპერატორები და თათრები.

III

გარემოებანი არტაგის სიკვდილს შემდეგ შარსმან I-ის გამეფებამდის

ბარტომის მეფობა (65—33).—მისი ზრუნვა საქართველოს კეთილგანწყობილებისათვის.—ომი მირვანთან.—მირვან II-ის მეფობა (33—23).—არბაკის მეფობა (23—3).—მისი მოკვლა.—საქართველოს დასავლეთის მაზრების ბედი ამ დროის განმავლობაში.

საქართველოდან რომაელ ჯარების გასვლის შემდეგ დიდი ხანი არ გასულა, რომ არტაგი მოკვდა და იმის მემკვიდრე შეიქნა მისივე შებლი ბარტომი. სდგილობრივი მატიანენი მოგვიტხრობენ, რომ ბარტომმა თავის ხანგრძლივ მეფობის უმეტესი ნაწილი იმაში გაატარა, რომ ზრუნავდა სამეფოს კეთილგანწყობილებისათვის, ქალაქების გაშენიერებისა და შემკობისათვის. და მცხეთის გალაფნის გავრცელებისათვის და რომ ბარტომის მეფობის დასასრულში საქართველოს მყუდროება დაირღვა უცხო ქვეყნის ჯარების შემოსევით მირვანის წინამძღოლობით, იმ მირვანისა, რომელიც იყო საქართველოს მეფის, არშაკიანებისაგან განდევნილის, შარნაჯომის შვილი და რომელიც ცთილობდა, ხელში ჩაეგდო თავისი უფლება საქართველოს შესახებ. მაგრამ სხვა წყაროებიდან სჩანს, რომ მირვა-

ნის შემოსვლის მიზეზი იმ უფლებათა გარდა, რომელიც მას ჰქონდა შთამომავლობით, სხვა გარემოებანიც ყოფილან. ვაჟ წელში ძრისტეს მოსვლამდის მარკ ანტონიმ გაილაშქრა სპარსეთის წინააღმდეგ და სომხეთის მეფეს არტავაზდს მიუთხოვა, რომ იგი რომაელ ჯარებს მოხმარებოდა, მაგრამ, გადრეკილება რომ შენიშნა და სპარსეთშიაც საქმე წააგო, იმან მთელი თავისი ძალა სომხეთის წინააღმდეგ მიმართა. არტავაზდის თხოვნით, ქართველები მიეშველენ სომხეთს¹⁾. ვიცით, რომ ეს ომი გათავდა არტავაზდის დატყვევებითა და იმის მოკვლით და სომხეთის ნაწილებად დაყოფით. ბარტომიუ ვერ დარჩებოდა დაუსჯელად და უსათუოდ მირვანის შემოსვლაც საქართველოს დამოკიდებული იყო მარკ ანტონის პოლიტიკაზე. მით უმეტეს, რომ მირვანს მთელ თავის სიცოცხლეში ღრმა მოხუცებულობამდის არ გამოუჩენია საქართველოს დაპყრობის წადილი

როგორც «ქართლის ცხოვრება» ამბობს, მირვანის მოძრაობა რამოდენმე ხანს იყო შეყენებული მდინარე ღებედის მარცხენა ნაპირზე, ხუნანის ციხის ახლოს. ომი წარმოებდა ფალავნების გამოწვევით ორვე მხრიდან, და თვითონ მირვანმა, თუმცა მოხუცებული კი იყო, მოკლა პირისპირ ბრძოლაში ბარტომის სამი უკეთესი მოღვაწეთაგანი. ეს ომი გათავდა ვაჟ წელში მით, რომ ბარტომი მოკლეს

¹⁾ Моисей Хорен., кн. II, гл. 22.

და იმას შემდეგ გამარჯვებული მირვანი აირჩიეს საქართველოს მეფედ მირვან II-ის სახელით.

მირვან II-ის ათის წლის მეფობა არავითარ ისტორიულის გარემოებით არ არის ცნობილი. იგი გადაიკვალა 23 წელში და ტახტზედ ავიდა შვილი მისი არბაკი ¹⁾). საქართველოს მემატიანენი უწოდებენ მას არშაკად, მაგრამ უფრო საფიქრებელი და ნამდვილი უნდა იყოს, რომ არშაკიანების მტერი მირვანი, რომელიც თვიჰონაც ძველ სპარსულ სახელს ატარებდა, უფრო არჩევდა — თავის შვილისთვის არბაკი დაერქმია, ვიდრე არშაკი.

არბაკის მართველობა ქალაქების გამშვენირებისა და სიმაგრეების გავრცელებისათვის ნზრუნველობის შესახებ წარმოადგენს ბარტომის მეფობის დამატებას. ამ მეფეებმა საქართველოს ბუნების სიმშვენირე გააორკეცეს მით, რომ ამ ბუნებას შეუერთეს ხელოვნება და თავიანთი სამეფო აყვავებულ მდგომარეობამდის მიიყვანეს. არბაკის თანამედროვე, სტრაბონი, რომელიც კრებდა ცნობებს საქართველოს შესახებ, თუქცა კი იმაზე ცოტა შემდეგ, ამბობს, რომ ეს ქვეყანა იყო მოფენილი მდიდარ ქალაქებით, რომელიც გაირჩეოდა არხიტექტურის ყოველგვარ წესზე აშენებულ სახლებითაო, ჰქონდა მშვენირი ფორუმები და საჯარო შენობანიო; სახლებს აშენებ-

---

¹⁾ *Additions et éclaircissements à l'hist. de la Géorgie, p. 12.*

დენ უმეტესად ავუროსას და ხურავდენ კრამიტითა ¹⁾); ამას გარდა, როგორც ზევითაც გვითქვამს, ქართველებს ძველადანვე სკოდნიათ ველურის თლილ ქვისა და კირის ხმარებაც.

არბაკს იგივე ბოლო ჰქონდა, როგორც ბარტომს. მ-ის წლის წინედ ჰრისტეს დაბადებამდის საქართველოში გამოჩნდა უცხოელთა ჯარით ბარტომის შვილის-შვილი შარსმანი, რომელმაც გამოითხოვა პირისპირ ბრძოლაში არბაკი, მოკლა იგი და თვითონ ავიდა თავისუფალ ტახტზე.

როდესაც აღმოსავლეთ საქართველოში ამგვარი ცვლილებანი ხდებოდა, დასავლეთის საქართველოს ადგილები, რომელიც შეადგენდა მიტრიდატ ლიდის სამფლობელოს და რომელსაც ჩვეულებრივ ძოლხიდას ეძახდენ, აგრეთვე გარდადიოდა ერთის ხელიდან მეორეში. ბოსფორის მეფემ, მიტრიდატის შვილმა შარნაკმა, ისარგებლა ცეზარისა და პომპეის ერთმანერთში განხეთქილებითა და ბრძოლით 49 წელში ჰრისტეს მოსვლამდის, შემოვიდა ამ ადგილებში, არისტარხი გააგდო და ადგილები თვითონ დაიმორჩილა. მაგრამ იგი ჩქარა გადაიცვალა და მისი ადგილი დაიკავა მისმა სიძემ და სარდალმა ასანდრ I-მა. ამხვე დროს მიტრიდატ ლიდის ერთმა შვილთაგანმა, მიტრიდატმა, რომელიც ცეზარმა გაათავისუფლა სომხეთის მეფის ტიგრანის თავდებობით,

¹⁾ *Strab. l. XI, p. 499.*

მოინდომა ძოლხიდის დაფლობა. ასანდრმა მოკლა იგი, მაგრამ რომის სენატის მრისხანების შეეშინა და ამიტომ მიიღო არხონტის დაბალი წოდება. ავეუსტ-მაც, რომისადმი მისის ცუდიერის ერთგულებით მოტყუებულმა, 36 წელში ქრისტეს მოსვლამდის დააჯილდოვა ის მეფის ხარისხით. ამგვარად ასანდრი მეფობდა 32 წელს და ამ დროს განმავლობაში ახერხებდა—ესიამოვნებინა როგორც თავისის ქვეშევრდომებისათვის, ისე რომისა და სხვა მეზობელ მეფეებისათვისაც. 14 წელს ქრისტეს მოსვლამდის ის გადაიცვალა უმემკვიდროდ და ტახტზედ ასვლა მოინდომა სკრიბონიუსმა, რომელიც თავისს თავს მიტრიდატ ღიდის ძმისწულად უწოდებდა; მაგრამ რომის სარდალმა მარკ აგრიპამ ბრძანა მისი მოკვლა, ხოლო ბოსფორის სამეფო და ძოლხიდა მისცა პოლემონს, ზენონ ლაოდიკიანელის შვილს.

ძოლხიდის ნიადაგი სინოციერით და მოსავლით თუ არ აღემატება, არ დაუვარდება მაინც შუა საქართველოს უკეთეს ნაწილებს, მაგრამ იმის აყვავების და კეთილდღეობის შესახებ იმ დროს, რომელზედაც ჩვენ ვამბობთ, არ შეიძლება ითქვას იგივე, რაცა ვსთქვით საქართველოს სამეფოს მდგომარეობაზე. სტრაბონი ცხადად ამბობს უკანასკნელის უაღრესობაზე. სჩანს, რომ ძოლხიდის მართველები უფრო თავიანთ თავზე ზრუნავდნენ, სანამ იმ ქვეყანაზე, რომლის ბედი მათ ჰქონდათ რწმუნებული.

IV

ფარსმან I-ის მეფობის პერიოდი

«ქრისტეს წინათ 29-მ წლიდან ჩვენის ქალთაღრიცხვის
29-ნი წლამდე).

საქართველოს დასავლეთის ნაწილების დაბრუნება.—პართელებთან ბრძოლა: არტაქსადის აღება, სომხეთის ტახტზე მიტრიდატის აყვანა.— მიტრიდატის წაყვანა რომს.—მისი გათავისუფლება და ხელმეორედ სომხეთის ტახტზე აყვანა.—მისი ჩამოგდება ტახტიდან და სიკვდილი; სომხეთის მეფედ რადამისტის დანიშვნა.—რადამისტის გაქცევა სომხეთიდან და მისი მოკვლა.—სომხეთის ნაწილის შემოერთება საქართველოს სამეფოსთან,—წმ. მოციქულთა ანდრია პირველწოდებულისა და სიმონ კანანელის მოგზაურობა საქართველოს კუთხეებში.—განმარტება: დასავლეთ საქართველოს რომელი ნაწილები დარჩა პოლემონების უფლებაში ფარსმანის მეფობის დროს.—მცხეთის გავრცელება არაგვის ორვე ნაპირზე.—ღუარქიულ მართველობის დაწესება საქართველოში.—ფარსმანის სიკვდილი.

ფარსმანის მეფობა (რომელსაც ქართველი მემატიანეები აღერკის უწოდებენ და «სომხური ქრონიკა»—ანდრიკს), როგორც «ქართლის ცხოვრება» გვარწმუნებს, იმით იწყება, რომ ის იპყრობს სამეგრელოს და ყველა იმ ქვეყნებს: რომელიც საქართველოს ეკუთვნოდა. მს შეიძლება რამდენადმე მართალი იყოს, მიტომ რომ ჩვენის წელთაღრიცხვის პირველ წელში პონტოს მეფე პოლემონ I მოკლეს და მისი სამეფო, რომელიც შეიცავდა პონტოს, პოლ-

ხიდას და ბოსფორის სამფლობელოებს, ნაწილ-ნაწილად დაიყო. რადგან პოლემონის შვილები მცირეწლოვანები იყვნენ, მისმა ცოლმა პითოდორამ, რომელიც სამეფოს მართავდა, ძლივს შემოიკცა პონტო და აღმოსავლეთის მხრით მდებარე უახლოესი ადგილები: სავრომატმა დაიმორჩილა ბოსფორი, და ალბათ უარსმანმაც ამ გარემოებით ისარგებლა, სამეგრელო და ძლარჯეთი რომ დაიპყრო.

უარსმანმა 63 წელი იმეტა. ეს ხანგრძლივი მისი მეფობა მდიდარია მრავალგვარ გარემოებით, რომელსაც მჭიდრო კავშირი აქვს ძველ ხალხების მსოფლიო ისტორიასთან; რამდენიმე ამ გარემოებათაგანი ჩვენ შეტყობილი გვაქვს ტაციტისაგან, და იმდენად საგულისხმო არიან ისინი, რომ საქართველოს ისტორიაში საუკეთესო ადგილის დაჭერა შეუძლიათ; მაგრამ საკვირველი ის არის, რომ ადგილობრივი მატრიანები იმათ შესახებ ერთ სიტყვასაც არ ამბობენ.

ტაციტი მოგვითხრობს, რომ 35 წელს ქართველთ მეფემ არტაბანმა, იმით გატაცებულმა, რომ მეზობელ ხალხებზე რამდენჯერმე გაიმარჯვა, სომხეთის ტახტზე თავისი შვილი არშაკი აიყვანა და იმპერატორ ტიბერის მოთხოვა, რომაელები სპარსეთ-მაკედონიის სახელმწიფოს საზღვრებს არ შეხებოდნენ: ამ სახელმწიფოს კანონიერ მფლობელად ის მხოლოდ თავისს თავს აჩენდა. ამასობაში, მასთან უკმაყოფილოდ მყოფმა ქართველებმა იმპერატორს

თხოვეს, რომ მათთვის სხვა მეფე დაენიშნა. ტიბერი, რასაკვირველია, უფრო უკანასკნელთ თხოვნაზე დათანხმდა, ვიდრე არტაბანის თავხედურ მოთხოვნაზე. იმან პართიის მეფედ ტირიდატი დანიშნა. მაგრამ, რადგან ეშინოდა, რომ ამის გამო რომაელებისათვის არ გადაეკიდებია სისხლსაღვრელი ომები იმათთან, რომელთაც პრასი დაამარცხეს, ტიბერიმ სთხოვა საქართველოს მეფეს ვარსმანს, მფარველობა ამოეჩინა ტირიდატისათვის, და ამ სამსახურის გაწევისათვის ნება მისცა მას, ქართველი მეფისწული მიტრიდატი, ვარსმანის ძმა, სომხეთის ტახტზედ აეყვანა.

ვარსმანმა მიიღო იმპერატორის წინადადებანი და იმათ ასასრულებლად იხმარა საქართველოს ყოველი ძალა და თავისის ჭკუის ცფიერება. თავდაპირველად იმან მიმართა ვერაგობას: მოიყიდა კარისკაცი და მათ მოაწამლვინა არშაკი. შემდეგ წაიყვანა ჯარები სომხეთს, დაიპყრო იმის სატახტო ქალაქი არტაქსადი და დაემკვიდრა ამ ქვეყანაში. როდესაც არტაბანს ეს აცნობეს, შეკრიბა მან დიდი ჯარი, მიუმატა მას დაქირავებული სკვებების რაზმები და უბძანა თავისს მეორე შვილს, მროდს, წაეყვანა ისინი ვარსმანის წინააღმდეგ, რომელსაც, თავისის მხრით, ალბანელები და სარმატები შეეგროვებია და მთელი სომხეთი ჯარებით აეესო. მროდს მხოლოდ ცხენოსანი ჯარები ჰყავდა, ვარსმანს კი მშვენიერი ქვეითი ჯარები, ჯავშანჩაცმული და ამალეღვებელ სიტყვებით გამხნეებულნი. ვარსმანმა

ჩწყო იერიშით მისვლა. მართველებმა გაიმარჯვეს; მროდი მძიმედ დაიჭრა შარსმანისაგან და ბრძოლის ველზე მოკვდა.

ამ ახალ უბედურებამ მეტისმეტად გაამწარა პრტაბანი. იმან კიდევაც მოამზადა თავის სახელმწიფოს ყოველივე ძალა შარსმანის შურის საძიებლად; მაგრამ რომის სარდლის შიტელის ცბიერობამ; რომელიც აღმოსავლეთის მოძრაობის მეთვალყურედ იყო დაყენებული, აიძულა ის, არათუ ამ განზრახვისათვის დაენებებია თავი, არამედ სრულიადაც ამოერეცხა გულიდან სომხეთის ხელთჩაგდების წადილი. მართლაც ცოტა ხანს შემდეგ პრტაბანი იძულებულყვეს, დაეტოვებია პართია და სკვითიას გაქცეულიყო. ასე გათავდა ეს ომი: სომხეთი შიტრიდატს დარჩა, და პართია ხვდა ტირიდატს. ისინი შარსმანის უახლოეს მფარველობის ქვეშ ავიდნენ თავიანთ ტახტზე.

მაგრამ როდესაც ტიბერი მოკვდა და მის მაგიერ ძაი-ძალიგულა გამეფდა, ვინაიდან ახალ იმპერატორის უბედულება ამ გარემოებათა შესახებ არ იცოდა, შარსმანმა თავისს საკუთარ უშიშროებისათვის აუცილებელ საჭიროდ დაინახა, არ გარეოდ და პართიისა და სომხეთის საქმეებში. ამასობაში, შეიტყო თუ არა რომში მომხდარი ცვლილება, პრტაბანი ანაზღად პართიაში გაჩნდა სკვითების უკიდოებიტურთ, გამოაგდო იქიდან ტირიდატი და ხელახლავ დაიჭირა ტახტი, შემდეგ კი მორჩილებით და

ფეშქაშებით მოიგო ძალიგულას მეგობრობა. ამ მეგობრობამ მალე ცუდი გავლენა იქონი მიტრიდატზეც, რომელიც არტაბანის თხოვნით რომაელებმა დაიჭირეს, დააბორკილეს და რომს გაგზავნეს; სადაც ის თითქმის შვიდ წელს იყო დაპყრობილი.

შარსმანი ახლა იმდენადვე ძლიერი და რომაელებისაგან იმდენადვე პატივცემული იყო, როგორც წინეთ; ძალიგულას სიკვდილს შემდეგ მან თხოვა იმპერატორ ძლავდის, რომ მისი ძმა გაეთავისუფლებოთ. ძლავდიმ მიტრიდატს თავისუფლება მიანიჭა და მისცა უფლება, დაებრუნებია თავისთვის სომხეთი, რომელიც მაშინ არტაბანის მემკვიდრის ბარდანის ხელში იყო. აქაც საქართველოს მეფის ახალ გამარჯვების მეოხებით მიტრიდატს გზა გაეხსნა ტახტზე ასავალად.

ამას შემდეგ შარსმანს განზრახვა ჰქონდა, აღბანია დაეპყრო, მაგრამ ეს განზრახვა რატომღაც ვერ განხორციელდა. ამასობაში იმას აცნობებს: «შენი შვილი რადამისტი დღითი-დღე საშიშარი ხდება შენის სიცოცხლისა და ტახტისათვისო». შარსმანმა მოიხმო ის თავისთან, და ვითომ სრულიად არ ცოდნოდეს მისი განზრახვები, ისე გამოუცხადა მას: «სომხეთი მე დავიპყარ პართელებისაგან და ამიტომ ის კანონიერ უფლებით მიტრიდატს კი არა, შენ უნდა გეკუთვნოდესო». შარსმანმა ჩხუბის საბაბიც მოიგონა: ის ამტყუნებდა მიტრიდატს, ვი-

თომ ამ უმაღურ ძმას ხელი შეეშალოს რომაელე-
ბისათვის, რომ ისინი მას, შარსმანს, ალბანელების
წინააღმდეგ მოხმარებოდნენ. შემდეგ რადამისტს უბ-
ძანა, სალაშქროდ სომხეთს წასულიყო, მიტრიდატი
გამოედევნა იქიდან და ტახტი დაეჭირა.

მიტრიდატი ამ მოულოდნელ საშიშროების გა-
მო შეშინდა; იმან დატოვა თავისი სატახტო ქალა-
ქი და ჩაიკეტა ხორნეაზის (ხორენის) ციხის კარე-
ბი, სადაც პრეფექტის ცელი პოლიონის და ცენ-
ტურონის ძასპერის ზედამხედველობის ქვეშ რომ-
მაელების ჯარი იღვა მცველად. რადამისტმა გარ-
შემოარტყა ამ ციხეს ჯარი და; თუმცა ცხადის ძა-
ლით უნდოდა იმის აღება, მაგრამ ვერ შეიძლო;
ამიტომაც რომაელების მოსყიდვას მიყო ხელი. მოს-
ყიდულმა რომაელებმა აიძულეს მიტრიდატი, ცი-
ხიდან გამოსულიყო და რადამისტის დიდსულოვნო-
ბას მინდობოდა.

ორი მტერი შეიყარა ერთად. თავდაპირველად
ისინი მეგობრულად მოეხვიენ ერთმანერთს და პი-
რობა დადვეს ნათესაობის სიწმინდით დაცვისათვის
(მიტრიდატი შარსმანის ძმა და სიძე იყო და რა-
დამისტის სიმამრი). შემდეგ უახლოეს ტყვეში შევი-
დნენ, სადაც მსხვერპლი იყო მომზადებული და სა-
დაც ღმერთების წინაშე, პირობისაშებრ, იმათ ერთ-
მანერთისათვის მორიგება უნდა შეეფიცათ. ამ ფი-
ცის წესი შემდეგში მდგომარეობდა: მათ ხელი მი-
სცეს ერთმანერთს და ამაღამ ცხენის ძუა მოუჭირა

მას ცერებს ისე მაგრად, რომ სისხლმა კანში
ამოცვარა; როგორც კი გამოჩნდა სისხლი, ამოწო-
ვეს ის ერთმანერთს. მს. კავშირი ადგილობრივ
მცხოვრებლებში უგულითადეს კავშირათ ითვლებო-
და, რადგანაც ის მოკავშირეთა სისხლით იყო გან-
მტკიცებული. მაგრამ, ამ წმინდა ჩვეულების ასრუ-
ლების შემდეგ უეცრად ყოველივე შეიცვალა: რა-
დამისტმა ანიშნა თავის მხედრებს—და ისინი მი-
ვარდენ უმფარველო მიტრიდატს, შეკრეს ჯაჭვებით
და მის ცოლისა და მცირე წლოვან შვილების თვალ-
წინ ტყვეთ წაიყვანეს; მსგავსათვე მთელს მის ოჯახ-
საც იგივე ხვედრი ეწია. მალე ყველა ისინი გააწვი-
ნეს მიწაზე და მძიმე ტვირთს ქვეშ დაახრეს.

სირიის მართველმა, შმიდი ძვადრატმა, როცა
ეს შეუბრალებელი საქციელი შეიტყო, მოთხოვა
შარსმანს, რომ სომხეთი დაეტოვებია და თავისი
შვილი გამოეთხოვა იქიდან; მაგრამ, მეორეს მხრით,
პაბადუკის მართველი, იული პელიგნუსი, მივიდა
რადამისტთან და ურჩია მას, რომ თავს დაედგა გვირ-
ჭინი, და ცერემონიის დროს თვითონაც დაესწრო,
როგორც ქეშიკი. ამგვარად, ყველა დაბრკოლების
მიუხედავად, რადამისტმა მაინც მიიღო სომხეთის
მეფის წოდება.

ამასობაში პართების მეფემ **ვოლოგეზმა** რეი-
ქრა, ახლა არის, კაი შემთხვევა—დავიბრუნო ის სა-
მეფო, რომელიც ერთხელ ჩემის წინაპრების ყოფი-
ლაო; შეკრიბა ჯარი და გაემართა სომხეთს იმ მი-

ზანით, რომ, სომხეთის ტახტზე თვისი ძმა ტირიდატი აეყვანა. რადამისტი გამოავდეს და სომხეთი ისიც იყო ჰართების სელში გადადიოდა, მაგრამ მკაცრმა ზამთარმა მოლოგებს განზრახვის ასრულება შეუშალა. როცა მოლოგეზი წავიდა, რადამისტი ხელახლავ გამოცხადდა სომხეთში და სასტიკად დასაჯა ყველა მცხოვრები, რადგან მათ ყველას მოლატეთ თვლიდა. უკიდურეს მდგომარეობაში შეყვანილი სომხები შეიარაღდნ და გარს შემოერთყენ რადამისტის სასახლეს; მაგრამ რადამისტმა მოასწრო გაქცევა და თან წაიყვანა თავისი ცოლი ზენობია, რომელმაც, ორსულობის გამო ვერ აიტანა აჩქარებული ცენოსნობა და ვზაში გადაიქცა. რადამისტს თავზარ დაეცა, და რადგან ეშინოდა, რომ მღევრებს ხელთ არ ჩაეგდოთ ზენობიას გვაში, თავის ხელით დაქრა ის, პრეზის მდინარეში ჩააგდო და თვითონ საქართველოს გაიქცა.

რამდენმე დღეს შემდეგ პრეზის განაპირის მწყესებმა ნახეს ზენობია, წყლისაგან მოცოცხლებული, და შარსმანის სასახლეში მიიყვანეს.

როდესაც ნერონმა ტირიდატი სომხეთის მეფეთ დაამტკიცა უკანასკნელმა თავის მდგომარეობის გასამაგრებლად საჭიროდ დაინახა — იმპერატორის ყურადღება რადამისტისათვის მიექცია. შარსმანის, თავის მხრით, არ ეწინააღმდეგებოდა თავის შვილს და თავის დასამშვიდებლად მისი დაღუპვა მოიწადინა. ამ წელში რადამისტი მოაკვლევინა

შარსმანმა, ვითომ და იმიტომ, რომ ამით: იმპერატორის პატივისცემა ნდომოდეს, და მართლაც ამისთვის შარსმანმა ნერონისაგან სომხეთის ერთი ნაწილს მიიღო. საჩუქრად.

ეს ისტორია საფრანგეთის მწერალს ძრებილიონს თავის ტრაგედიის «რადამისტის» საფუძვლად აუღია.

შესანიშნავ გარემოებათა რიცხვს, რომელიც ამ მეფობის განმავლობაში მომხდარან, საქართველოს საზღვრებში ქრისტიანობის პირველ მქადაგებელთა გამოცხადებაც უნდა ეკუთვნოდეს; თუმცა ამ გარემოებას არავითარი შესანიშნავი შედეგი არ ქონია.

მე-10 წელს მახლობლად წმ. მოციქულები პნდრაჲ პირველწოდებული და სიმონ ძანანელი, შოგლად წმინდა ლეთისმშობლის მონღობილობით, როგორც ადგილობრივი გადმოცემა ამბობს, გაემართენ სამოგზავროთ იმ ქვეყნებში, რომელიც წილათ ხვთა ლეთისმშობელს სახარებუს საქადაგებლად; ისინი ტრაპიზონიდან აქარას მოვიდნენ და ბევრ დაბრკოლებასა და შრომას შემდეგ იქაური მცხოვრებნი ძრისტეს სჯულზე მოაქციეს. აქარიდან ისინი მესხეთს მოვიდნენ, შემდეგ ძლარჯეთს, ტაოსკარს, შორახის ნაპირებთან, სამეგრელოს და აფხაზეთს და ყოველგან იმათს ქადაგებას წარმუტება ქონდა. მცხოვრებლები ინათლებოდნენ, ტაძრებს ანკრუვდნენ და კერპებს კავალმა ამხობდნენ.

ამ გარემოებამ, რასჯვირველია, შარსმანის ყურადღება მიიქცია, და რადგანაც გარეგან შეხედულობით ახალმორწმუნეთა მოქმედებას არავითარი სიკეთე ეტყობოდა, ამიტომ ის გაუჯავრდა ქლარჯეთის ერისთავს უყურადღებობისა თუ თანაგრძნობისათვის, რომ თვის მახრაში მცხოვრებლებს სარწმუნოების გამოცვლის ნება მისცა, და უბრძანა მას, დაუყონებლივ მოესპო იქ ქრისტიანობის ყოველგვარი ნიშნებ: მას უნდოდა მოციქულების შეპყრობა, მაგრამ ანდრია ბოსტორს წავიდა და სიმონი ნიკოფსიაში გადაიკვალა. სახარების სწავლის დევნა იმ ხანებში ჩვეულებრივი მოვლინება იყო, მაგრამ საქართველოში მაინც შარსმანი ისე ძლიერად დევნიდა მას, რომ მალე სრულიად მოისპო იქ ქრისტიანობის კვალი.

თუმცა შარსმანი აზიაში თავის თანამედროვე მეფეთა შორის ძლიერი იყო და თუმცა საქართველოს საზღვრები შორს გაავრცელა მან, მაგრამ წმინდა მოციქულთა აწერილობიდან სჩანს რომ ქართველთ კუთხეები, მესხეთი და ტაოსკარი, საქართველოს საზღვრებში არ შედიოდა. როდესაც მოციქულები ამ ორ მახრაში მივიდნენ, «ქართლის ცხოვრების» ჩვენებით, ისინი იმ დროს ერთის ქვრივ ქალის მფლობელობაში ყოფილან. ჩვენ ვიცით, რომ იმ დროს პონტოს სამეფოს მართავდა მოკლეულის პოლემან I-ის ცოლა, პითოდორე; მაშასადამე შარსმანს საქართველოს დასავლეთის ყველა ნაწილები არ დაუ-

ბრუნებია. ხოლო მისი სამეფო მაინც ბევრად უფრო ფართო შეიქნა, ვიდრე მის წინაპრების ხელში ყოფილაყო: როგორც ზევით ვცანით, ქართველებით მოსახლებულს რამდენმე მაზრას გარდა, რომელნიც შირვან I-ის დროს განცალკევდნენ, იმპერატორ ნერონმა შარსმანის სამეფოს აგრეთვე სომხეთის ნაწილიც მოადვა. შარსმანი მარტო გარეშე საქმეებისათვის კი არ ზრუნავდა, არამედ მსგავსათვე მეცადინეობდა საქართველოს შინაურ კეთილდღეობისათვისაც. მის დროს მცხეთამ უწინდელზედ უფრო დიდი ალაგი დაიჭირა და არგვის ორვე ნაპირზე გავრცელდა.

შარსმანი მოკვდა 60 წელში. იმას უნდოდა, რომ თავის ორ შვილს, ბარტომსა და ჭარტამს შორის, მოესპო შური და ქიშპობა და მითუ თავის სიკაცობლეშივე საქართველოში მშვიდობიანობა და უშიშროება დაემკვიდრებია; ამიტომ, ცოტა ხნით თავის სიკვდილის წინეთ, მდინარე მტკვრით თავისი სამეფო მან ორ ნაწილად გაყო და ხსენებულ შვილებს განუსაზღვრა უფლებანი და ვალდებულებანი როგორც ერთმანერთის შესახებ, ისე ქართველ ხალხის საერთო საქმეების შესახებაც.

დავით აღმაშენებლის დროს იმისა თითქმის ნაწილად დაიკავა მთელი საქართველო იმპერატორის უფრო

დუარქიულ მართველობა კარგოდი.

(60 წლიდან 129 წლამდე).

წესები, რომელზეც დუარქიულ მართველობა იყო დაფუძნებული.— ამ პერიოდის მეფეები.— გარემოებანი: ომი სომხებთან, იმპერატორის ტრაიანის დაპყრობანი და მეფეების ფარსმან III-ისა და მირდატის ურთერთშორისი ბრძოლა.— ფარსმანის მოგზაურობა რომს.

იმ ცნობებიდან, რომელიც ქართულ მატეანეებში მოიპოვება და რომელიც მოგვითხრობს, თუ რა უფლებანი და ვალდებულებანი ქონიათ ამ პერიოდის მეფეებს როგორც ერთმანერთ შორის, ისე ხალხის საერთო საქმეებშიაც, შეგვიძლია გავიგოჯო, რომ ამ უფლებათა და ვალდებულებათა საფუძველნი შემდეგნი ყოფილან 1) ერთს ამ ორ მეფეთაგანს მცხეთაში უნდა ეცხოვრა და უნდა ეფლო მტკვრის მარცხენა მხარეზე მდებარე ყველა ადგილები და აგრეთვე რიონისა და შოროხის აუზების მხარეები; მეორეს კი პრმაზში უნდა ეცხოვრა და მტკვრის მარჯვენა ნაპირიდან დაწყებული საქართველოს სამხრეთის საზღვრამდე ყველა მხარეები უნდა ემართა 2) როცა რომელიმე მათგანი მოკვდებოდა, იმ წამსვე მის მაგიერ მის უფროს შვილს უნდა მიეღო მამის სამფლობელოც და მისი ყველა ვალდებულებაც. 3)

როგორც ერთი, ისე მეორეც თავის სამფლობელო-
ში აღჭურვილა იყო დამოუკიდებელ მეფის უფლებ-
ებით. 4) მშვიდლობიანობის დროს, საერთო სახალხო
კითხვების გადასაწყვეტად, რომელიც ორვე სამფლო-
ბელოს შეეხებოდა, ისინი უნდა შეკრებილიყვნენ და
გადაწყვეტილება ერთად უნდა დაედგინათ, და 5)
ომიანობის დროს კი ერთი მათგანი მთელს საქარ-
თველოს სამხედრო საქმეებს მართავდა, და მეორე—
სამოქალაქოს; ამასთანავე პირველი ჯარებს წინა-
მძღოლობდა და მეორე სურსათსა და იარაღს უზზა-
დებდა მათ.

ხსენებულ პერიოდში შემდეგი პირები მეფობ-
დენ: **ჴარსმან I**-ის შვილები **ბარტომი** და **ჴართამი**;
თავიანთ ხვედრ მამულების მართვა იმათ 60 წელში
დაიწყეს; **ჴართამი** სამ წელს შემდეგ, 63 წელში,
მოკვდა და იმის ადგილი მისმა შვილმა **ჴარსმან II**-მ
დაიჭირა. **ბარტომი** 72 წლამდე მეფობდა, და მან-
შემდეგ **ჴარსმან II**-ის ამხანაგად **ბარტომის** შვილი
ჴაოსი გახდა. მსენი 87 წელში მოკვდენ და იმათ
მაგიერ სამეფო ტახტზე აზორკი და **არმაზელ** ავი-
დენ. აზორკისა და **არმაზელის** სიკვდილისა და იმათ
შვილების დეროკისა და ამზასპისამიერ მართველო-
ბის ჩაბარების დრო ნამდვილად ცნობილი არ არის;
მაგრამ 103 წელში პირველი ორი უღარ ყრფილა
ცოცხალი და სამეფო უკანასკნელ ორ პირს ეჭირა.
აგრეთვე არ არის ცნობილი: პირველი—ამ მეფეთა
გადაცვალება და იმათ შემკვიდრეების მარდატისა

და შარსმან III-ის მართველობის დასაწყისი, რომელიც 113 წელში უკვე მართავდნენ საქართველოს; და მეორე — როდის განდევნეს საქართველოდან მარდატი და ამგვარად როდის გადავიდა ერთგულება შარსმან III-ის ხელში ყოველგვარი მეფური ხელმწიფება. იგი ეს გამოურკვევლობა გვაიძულებს ჩვენ — დუარქიულ მართველობის საზღვრათ მივიღოთ შარსმანისა და მარდატის სიკვდილისა და საქართველოს მეფედ აღამის დანიშვნის წელიწადი, და არა მარდატის განდევნის წელი.

ამ პერიოდის განმავლობაში ფრიად შესანიშნავი გარემოება სოცხებთან ბრძოლაა, რომელიც ამ დროიდან დაიწყო, რა რა შარსმან III-მ სომხეთის მეფის წულის არტაშანის წინააღმდეგ გაილაშქრა ამ მხარეში პროვანდის დასახმარებლად. პროვანდს უკანონოთ ეჭირა სომხეთის ტახტი; კანონიერი მემკვიდრე არტაშანი, თავის მცირეწლოვანობის დროს, მის დევნიდან თავს სპარსეთში იტარავდა, სომხეთის ერთი დიდებულთაგანის სემბატის მფარველობას ქვეშ. 78 წელში, როცა ეს მეფისწული დავაჟაკთა, სემბატმა ზომიერო სპარსეთის მეფე მომხმარეთ, რომ დაებრუნებია არტაშანისათვის მამის ტახტი. სემბატმა, რაკი სპარსეთიდან ჯარი მოუვიდა, წაიყვანა თან არტაშანი და სომხეთს შევიდა. პროვანდი სპარსელთა მოსვლამ ძლიერ შეაშინა და მტრის წინააღმდეგ დახმარება თხოვა შარსმანს. მართველები სომხეთს შევიდნენ და

მროვანდის ჯარს შეუერთდენ იმ დროს, როცა თითქმის მთელი მხარე არტაშანს დამორჩილებოდა. მოტა ხანს შიგნით მროვანდი დამარცხდა და მოიკლა სემბატის მიერ; მისი ჯარები გაიფანტა, და შარსმანი საქართველოს უკუიქცა.

სემბატმა, როდესაც არტაშანი ტახტზედ აიყვანა, მთელ სომხეთის განწესიერებასა და მორჩილებაში მოყვანას მიყო ხელი, და შარსმანმა რომ მროვანდს შემწეობა ამოუჩინა, ამისთვის შურისძიების განზრახვას კი ჯერ ჯერობით გულში მალავდა. 87 წელში სემბატმა ომის გამოუცხადებლად გაიარა საქართველოს საზღვარი და არტანისსა და ~~წყინ~~ დას გარშემოერტყა. რადგან ამ ციხეების ჯარებმა ძლიერი წინააღმდეგობა ამოუჩინა მას და რადგან სემბატს ეშინოდა, რომ კიდევ შემწეობა არ მიეღოთ, ამიტომ მხთი უფროსები მოისყიდა; მაგრამ როცა ამ საშვალეებითაც ვერ აიღო ციხეები, მოსყიდულთა თანხმობით მეციხოვნე ჯარებს ძაოსისა და შარსმანის სახელით ყალბი წერილი გაუგზავნა, რომელშიაც ბძანება იყო, ციხეები სომხეთის მეფისათვის გადაეცათ, ვითომ იმისთვის, რომ იმისთან მეგობრებად დარჩინა სურვებოდესთ მათ. აღბათ, როცა ერთ შიკრიკს ეს წერილი ციხეებში მიქონდა, მეორე გაგზავნილი იყო საქართველოს მეფეების მოსაწამლავად; ეს იმიტომ არის საფიქრებელი, რომ იმავე დროს, როდესაც მოტყუებულ ქართველთ მეციხოვნე ჯარები სომხებს წუნდასა და არტანისს

აბარებდენ, ქაოსი უეცრად მოკვდა.

შარსმანი უზენაეს მწუხარებაში ჩავარდა ამხანაგის სიკვდილის გამო, რადგან თავის ღრმა მოხუცებულობაში ყოველი იმედი იმაზე ქონდა დამყარებული; ამასთან მას მეორე მოულოდნელი მწუხარებაც ეწია, როცა გაიგო, სომხებმა ციხეები აიღესო. ლაუყონებლივ მოიხმო პზორკი და პრმაზელი და თავისი და ქაოსის უფლებანი მათ გადასცა, თვითონ შიძიმე ავათბყოფი შეიქნა და მალე კიდევაც მოკვდა.

საქართველოს ახალი მეფეები შურით ავსებულნი იყვენ სომხების წინააღმდეგ; ამიტომ იმათ სომხეთის ასაოხრებლად გამოიწვიეს ოსები და მათს ყველა ხალხები ¹⁾, რომ ქართველებს შემოერთებ-

¹⁾ «ქართლის ცხოვრება» რომ სამხრეთის ქვეყნებისაჲდ თსთა გალანძრვისა და სომხეთნი იმათ შესყას მოგვითხრობს, მისჲ ქართველი ამ ლანძრვისს აღანთა შესყას უძღვდეს. ჩვენის აზრით, უძველეს დროდანჲ კავკასიის ქედის ჩრდილოეთისა და ჩრდილოეთ-აღმოსავლელის კალთებჲ მიმდებ საოსებო ცხოვრებდენ: 1) კავკასიის ქედდან დაწყებულნი კასპიის ზღვამდე და ანდის მთებდან მდინარე სამურსამდე სასლომდენ ძველ გოჭრათენისაჲდან ესტრატეგიული ლუკები, ე. ი. ქართულთ ლუკები 2) სუნიის სათავადან დაწყებულნი ამ მდინარის ნაპირ-ნაპირ გაყოლით ანდის მთებამდე მუსჯახები ანუ მუსჯახი ცხოვრებდენ ე. ი. დღევანდელა ჩრქინი, და იმათ მსაჩეს სახელად მიჯახეთი ანუ მსაგეთი ქიბდა; 3) მდინარე სუნიასა და თურჯს შუა მდებარე ადგილებჲ ძველ გოჭრათენის გოლები ცხოვრობდენ; ამათ მსაჩეს, რომელმად დღეს ასჲა სალხი ცხოვრობს, აქამდის გოლასსცანი ქვის ხალთ მის მოღვიან ნაწილებში ამ სალხის მომთმავლთმა ცხოვრობს, რომელსაც სახელად გალანძრულთსა და გალანძრულთს უძღვდენ და რომელნიც ჩრქინთ უნაჲ ლანძრავთენ; 4) თურჯდან

ბოდენ, და 88 წელში სომხეთის ჩრდილოეთის ნაწილს შეესიენ და იქ ყოველიფერი იავარყვეს და საოხრეს. როდესაც შურისძიებით კარგად გაძლენ, ისინი იორის ნაპირებისაკენ დაბრუნდენ, გაჩერდენ იქ და ის-ის იყო ნადავლისა და ტყვეების გაყოფას მიყვეს ხელი, რომამ დროს იმათ თავს დაესხა სომხეთის დიდი ჯარი სემბატის წინამძღოლობით, რომელიც მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე დაბანაკდა და მათთან დესპანები გაგზავნა ტყვეების დაბრუნების სათხოვნელად. როდესაც უარი მიიღო, სემბატი მდინარეში გავიდა, ეომა ქართველებსა და მათ მოკავშირეებს და ისე სასტიკად დაამარცხა ისინი, რომ მოკავშირეებმა თავიანთი ნალაფევი და

შატახნით მც. ყუმიანამი და ამ უკანასკნელის მარჯვენა ნაპირიდან მც. ლთანამი სხვადასხვა სახელწოდების თაოც ცთმის ხალხები ცხოვრობდენ; 5) კავკასიის ქვესა, მც. ყუმიანს და მც. ზღვას შორს აღივივი ანუ ჩრდილოეთი ცხოვრობდენ, რომელნიც სხვადასხვა სახელწოდების მარჯალ საზოგადოებათ იყუნ განათვალნი, და 6) მც. ზღვის ჩრდილოეთ აღმოსავლეთის ნაპირზე, რომელნიც დღევანდელ დღეს. ისე წინათაც აფსახში ცხოვრობდენ.

ყალა ეს ხალხები მთელის თავის ცხოვრობის განმსაჯლონაში ნასეგრათელოურ მცგომარობაში ყოფილან, მჭრტლობა ან ქონათ; იმათი განმყოფიანი მნულა და მუნღე აზიან, და ამის განთ იმათი ცხოვრობაც ისეცხრათულ თანამიმდევრობით ცნობილი ან აზიან. ეს კი ვიხით, რომ, აფსახშისა და ლუკუშს გაზდა, ეს ხალხები მითრგავი იყუნ და ხანდახან სვეით-სართამაცთა სხვა ხალხებში მიაქმში და მითრგავდენ; ხანდახან კი თვით იმათ ცნობდენ სხვა ხალხნი, რომელნიც, სავითარს იმათ მხარეებში მიგვარდებოდენ ხელში და ზედა-აზიანში შედიოდენ, მავალითაც: კიმეროელი, სანჩაქი და მალკატრი ანუ მასიაცოვი, ე. ი. მასიოელი ანუ მარსელიოელი. სართამცოვი და სვეითიანი ამგვარ მითრგვის დროს ისინი ნახელობდენ სხვა ხალხებს და ხანდახან ზოვნი მათგანნი

ტყვეები დატოვეს და გაიქცენ, ქართველები კი თავიანთ ციხეებში ჩაეკეტენ. სემბატი შეესია საქართველოს შუაგულ მაზრებს, გაიარა მთელი საქართველო შიზიყიდან დაწყებული მესხეთამდე და გზა-გზა ერთიანად ააოხრა უმფარველო სოფლები. სომეხთ მფლობელობა რომ გაემაგრებია მესხეთში, სემბატმა მესამე ციხე დემოტი ააშენა, იმაში ძლიერი ჯარი დააყენა და შემდეგ სომხეთს დაბრუნდა.

საქართველოს მეფეებმა, თავიანთ თავშესაფარ ალაგებიდან რომ გამოვიდნენ, ხელმეორედ მოიწვიეს მთიელები სომხეთს გასალაშქრებლად, მაგრამ იმათ არტაშანმა მოასწრო. იმან გამოსწია საქართველოსკენ, აიღო მცხეთა და მთელ ქართლს ნაცარტუტა

იმათ უკუთვლიდნენ, და სანდასან ჰა თვითონ იმაცუნიდნენ უცხო ცომის სალსქმს; აქედან ის წარმოდგა, რომ, ამ უქვს ცომის შავიჭი, ძეგლისა და სანდასან საუკუნეთის მჭრატლნი კავასიანი ურისეც ცომის შთოლთიძენ სხვა სასყლათღვიითაც.

ამაგ მიზეზით თსუნი სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ხალხის პიბში სხვადასხვა სახალტოდება ქონდათ: ქართელები, მჭრატლთიან ხალსქმში მათი უახლოესი მჭრატლუმი, იმათ თსუნი ურთელები; ჩრდილოეთის ცომები—იასეთს უხმთიდენ; დასავლეთის—ხანდასუნი ანუ აჭიშს ანუ ათბსქმს, სან სარბაცუშს ანუ მუცუშს: თავისთავს ჰი ისინი იბთნიშს ურთელები. არიანი, მისი ქორიელი; ითანუ კათალიკოსი და კანცლანციონი პიბთიბთსანშითილი თსუნი ალანქმს უხმთიდენ, და ზოგიერთი მჭრატლნი ალანქმს და ალბანელებს უბთმანერთში რეყენ; ამუღიყედს ალანეთი დაღისცინისა და ჩიჩნეთის სიჭრტეჭე დაუნიშნავს. კლავთცი ჰი იმ აზრისაგ, რომ თსუნი და ალანები ერთი და იგივე ხალხი—იბთნიშნი არიანთ. ძნელი ვადსაწყეყევი ვია, თა ვინ იყენ ალანები: თსუნი თუ სხვა ცომი; ახლა კავასიანი მხოლოდ ერთათ-ერთი ხევი, ილან-ხევი, დარჩენილს ალანების სასყლის მოსაგონებლად; მაგრამ ეს ადგილიც ლეკთა შიბის მღვიბარქმს.

ადინა, ასე რომ აიძულა ისინი ეყიდათ ზავი რომლის ფასათაც მათგან მიიღო სამარცხვინო მორჩილება.

ამას შემდეგ აზორკსა და არმაზელს დიდხანს არ შეეძლოთ—არტაშანის მიმართ თავიანთი შურისძიება გამოეჩინათ, თუმცა ეს შურისძიება ცეცხლს უნთებდა გულში იმათ ყოველთვის, როცა რომელმე ნანგრევს შეხედავდნენ, რომელიც მათ მოაგონებდა ხოლმე, რომ ხალხის სახელის ადგენა აუცილებლად საჭირო იყო. ხანგრძლივმა ზავმა საშვალემა მისცა მათ, რომ საქართველო მოეშენებიათ და უწინდელ წესწყობილების დაფუძნების დროსვე ჩუმათ საჩხუბრათაც მომზადებულიყვენ. ბოლოს მარჯვე შემთხვევა მიეცა მათ ზავის დასარღვევად. სომხებმა დაიწყეს თუ არა რომაელებთან ¹⁾ და სპარსელებთან ჩხუბი, აზორკმა და არმაზელმა იმ წამსვე ხელახლავ მოიწვიეს მთიელები და ქართველები და წაიყვანეს ისინი სომხებთან საჩხუბრათ. არტაშანმა, რაც მასთან ჯარები დარჩა, ყველა შეკრიბა და თავის შვილის ზარენის წინამძღოლობით მტრის წინააღმდეგ გამოგზავნა. ქართველებმა სომხეთის ჯარი დაამარცხეს, ზარენი დაატყვევეს და ღარიილანის ციხეში დაამწყვდიეს.

როცა ამას შემდეგ სამმა წელმა გაიარა, არტაშანმა, რაკი სსარსეთთან ჩხუბი გაათავა, ყველა

¹⁾ «ქართლის უხვარებაში» რომაელები ბერძნებთან არიან მოხსენებულნი, მაგრამ ის უთუოთ სომხებისა და იმპერატორ დომიციანის ჯარების ჩხუბზედ უნდა ამბობდეს.

თავისი ჯარები თავის სამის შვილის წინამძღოლობით საქართველოს წინააღმდეგ გაგზავნა. ისინი ორიაღეთამდი მივიდენ და იქიდან ქართველებთან მოლაპარაკება გამართეს. ეს ომი სისხლის დაუღვრელად გათავდა: ქართველებმა სომხებს მეფისწული ზარენი მისცეს, და სომხებმა საქართველოს დაუბრუნეს ის ციხეები და მესხეთის ის მიწები, რომელნიც სემბატმა არტაშანის მეფობის პირველ წლებში ღალატობით დაიჭირა.

ქართული მატიანეები ამგვარად მოგვითხრობს ქართველებსა და სომხებს შორის მომხთარს ხანგრძლივ ომის მსვლელობას. ამ გარემოების შესამოწმებლად ჩვენ მოსე შორენელს გარდა არავითარი ძველი წყარო არა გვაქვს მხედველობაში; მაგრამ, ვინც კი შედარებას ხელს მიუბრუნებ, ის უნებლიეთ ქართულ მატიანეებს მისცემს წარჩინებას, და არა სომხურს, რომელიც დამახინჯებულია არაისტორიულ გადმოცემებით.

ჩვენ კიდევაც შევნიშნეთ, რომ «ქართლის ცხოვრება» იხსენიებს არტაშანისა და რომაელებს შორის მომხდარ ჩხუბსაო; როგორც ლათინთა და ბერძენთ ისტორიკოსებისაგან სჩანს, ეს ჩხუბი იმ უკმაყოფილების გამო წარმომდგარა, რომ არტაშანი სპარსელთ შემწეობით ფლობდა სომხეთს, და არა რომაელებისაგან იყო დანიშნული. როცა ტრაიანი იმპერიის ტახტზედ ავიდა, მან განაგრძო ეს უკმაყოფილებჲ, მაგრამ უფრო პართელების წინააღმდეგ.

ტრაიანს უნდოდა, რომ ამ დინასტიის, ოდესმე სა-
შიშარის, დამმორჩილებელის სახელი მოეხვეჭა, და
ამისთვის არტაშანის განდევნა მოითხოვა. ეს გა-
რემოება ტრაიანის აღმოსავლეთს გალაშქრების სა-
ბაბი შეიქნა. სპარსეთის მეფეს ხოსროს იმასთან
ბრძოლის ეშინოდა და ამიტომ არტაშანი აიძულა—
სომხეთიდან გასულიყო, და მის მაგიერ პართელთ
თავადი პართამაზირი დააყენა, რომელიც რომის
ვასალობის თანახმა იყო; მაგრამ ტრაიანმა ისიც გან-
დევნა და სომხეთი იმპერიის პროვინციად გახადა.
მარტო სომხეთის შეძენასაც არ დაკმაყოფილდა ის—
და საქართველოზე გაილაშქრა. და როგორც ისტო-
რია გვიჩვენებს, გაუჭივრებლად დაიპყრო ეს მხარე,
ხოლო, როგორც შლოსერი ამბობს, ამ ქვეყნის
მფლობელნი იმ დრომდის დარჩენილან მორჩილე-
ბაში, სანამ რომაელთ ჯარი იყო მახლოპლად ¹⁾.

მეორე გარემოება, იმდენათვე შესანიშნავი,
რამდენათაც ეს ჩხუბი რომაელებთან, მეფეების შარ-
სმან III-ისა და მირდატის ურთერთშორისი ბრძო-
ლა იყო.

ეს ორი კაცი ერთმანერთს ხასიათით არაფრით
არ გაედენ. შარსმანს გარეგან სიმშვენიერით, მეომ-
რობითა და სათნოებით დიდი სახელი ქონდა გა-
თქმული მთელს ქართველ ხალხში; მირდატი კი
სასტიკობისა და უსამართლობისათვის ყველას სა-

¹⁾ Ф. Шлоссеръ, Всемирн. истор., томъ IV, стр. 286.

შინლად სძულდა. მირდატს შარსმანის შური ედვა გულში, რადვან ეს ხალხს უყვარდა, და ამიტომ მოინდომა—ამ სამხიმო ფიქრისგან გათავისუფლებულიყო მით, რომ შარსმანი მოეკლა ნადირობის დროს, რომელიც მან განგებ გამართა. ზაგრამ მირდატისაგან ვაგზაენილმა კაცმა, როცა შარსმანი სანადიროდ გამოიწვია, აცნობა მას აგრეთვე მის ამხანაგის საზიზღარი განზრახვაც. შარსმანმა ნადირობაში მონაწილეობის მიღებაზე უარი თქვა და მირდატის განზრახვა ხალხს გამოუცხადა. ქართველები წინეთაც ეძებდენ შემთხვევას—ამ ბოროტ მოქმედის ჯაგრა ამოეყარათ გულიდან,—და მირდატი განდევნეს სამშობლოდან; ის გაიქცა თავის სიამართან, სპარსეთის მეფესთან. მრი შემოსევა, რომელიც მირდატმა სპარსელთ შემწეობით მოახდინა, ქართველებმა მამაცურად უკუაქციეს, ბოლოს შარსმანმა თავის ჯარებს სომხების ჯარები შემოუერთა, რომელიც მისმა სიმამრმა, სომხეთის მეფემ მისცა მას, და თვითონ გაელაშქრა სპარსეთს. შარსმანის გაბედულმა შესევამ და მისმა წარმატებამ ისე შეაშინეს სპარსეთის მეფე, რომ ამ უკანასკნელმა შეტი ლონგვერ მოიპოვა თავის სახელმწიფოს აოხრების ასაცთენად და გადაწყვიტა შარსმანის მზარეულის მოსყიდვა მის მოსაწამლავათ. შარსმანი ანაზღათ მოკვდა, და ქართველებმა უკან დაიწიეს; სპარსელი ურიცხვი ჯარები მათ უკან დაედევნენ. სპარსელებმა საქართველო დაიჭირეს და ტახტზე მირდატი

აიყვანეს. მაგრამ შემდეგ ზარამანის შვილი ადამი, როჟელა¹⁾ (რომაელები¹⁾), სომხები და დასავლეთის მაზრების ქართველები ეხმარებოდნენ, თავს დაეცა მათ და დაბა რეზან, მღინარე ლიასხვზე მომხდარ ბრძოლაში მირდატის ბედი გადაწყდა—მისი მოკავშირეები ძლიერ დამარცხდნენ, და თვითონ ის ჩხუბში მოიკლა. ამგვარად ღუარქიული მართველობა გათავდა და 129 წელს საქართველოს ტახტზე ადამი ავიდა.

ზარსმან III აღრიან იმპერატორის მეფობის დროს რომს გაემგზავრა, და როგორც უცხო ქვეყნელ მემკვიდრეებისგან სჩანს, იქ ის დიდის პატივით მიუღიათ. მრძებელ როდესაც ბელონის ტაძარში ის მსხვერპლსა წირავდა, ღვთაებრივ სტატუებს შორის მას საკუთარი მისი გამოხატულებაც აჩვენეს, რომელიც წინდაწინვე დაედგა იქ რომის მართებლობას¹⁾. უხადია, ეს პატივისცემა იმის ნიშანი იყო, თუ რა დიდი აზრი ქონიათ რომაელებს იმ დროში საქართველოს ძალსა და იმ სარგებლობაზე, რომლის მოპოვებაც შეეძლოთ მათ, თუ კი ეგ სამეფო იმპერიასთან დამეგობრებული იქნებოდა. სამწუხაროთ, ეს აზრი ნაწყვეტ-ნაწყვეტათ არის გამო-

¹⁾ ქართლის ცხოვრებაშია რომაელები როგორც წინათ, ბერძნებით იწოდებიან, და ამის საფუძველი ალბად ის იყო, რომ აღმოსავლეთში რომაელთ ჯარებში ბერძნების რიცხვი მეტი იყო.

²⁾ Zonaras, tom. I. p. 590.

თქმული რუმის ისტორიის სხვადასხვა ადგილას, და არ არის ზედ-მიყოლებით აწერილი, თუ რა მნიშვნელობა ქონია საქართველოს ამ ძველ მსოფლიო სახელმწიფოს თვალში. ამის მიუხედავად, ეს ნაწევრებიც ღირს შესანიშნავია და ყურადღებით გამოსარკვევი, თუ კი გვინდა—ღირსეულად დავათასოთ ქართველთ ეს პატარა, მაგრამ მშვენიერი საზოგადო.

VI.

დუაჩიულ მართვალობიდან საქართველოს
უკანასკნელ მფვის, არზაკუნინასთა დინასტიის,
ასვაბურის სიკვდილამდის (129 წლიდან
265-მდის).

ამ პერიოდის მეფეები.—მთიელთშემოსევა და ამზასპისაგან მათი უკუ-
ქცევა.—ამზასპის გალაშქრება კავკასიის ჩრდილოეთისაკენ. სამხედ-
რო წოდების თვითნებობა.—ამზასპის წინააღმდეგ აჯანყება.—რევის
მართვალობა.—მეფეების ვაჩეს და ბაკურისაგან მონაწილეობის მიღე-
ბა სომხების რამში სპარსეთის წინააღმდეგ.—გოთების შესევა სამე-
გრელოში.—საშრშროება, რომელიც საქართველოს მოკლოდა სპარ-
სეთის მხრით, და ასთავურის სიკვდილი.

ადამი სამ წელს მეფობდა, 129-დან 132-მდი.
მის სიკვდილს შემდეგ, მის შვილის შარსმანის მცი-
რე წლოვანობის გამო, საქართველოს მართავდა
თოთხმეტის წლის განმავლობაში ადამის დედა ბა-
დანა, 146 წელს თუთხმეტის წლის მისი შვილი აი-
ყვანეს ტახტზე. შარსმან IV-ის მემკვიდრეთ გახთა-
მისი შვილი ამზასპ II, რომელიც 184 წლიდან
188-მდი მეფობდა. ამზასპს შემდეგ საქართველოს
ტახტზე სომხეთის მეფისწული რევი აიყვანეს. რე-
ვის სიკვდილს შემდეგ მისი შვილი ვაჩე მეფობდა,
213 წლიდან 231-მდი. ამისი მემკვიდრე ბაკური
იყო; ბაკურის მემკვიდრეთ 246 წელს მირდატ II
გახთა, და მირდატს შემდეგ 262 წელს ტახტზედ
ასთავური ავიდა.

როგორც ადგილობრივი მატრიანეები გვიჩვენებს და როგორც უცხო ქვეყნელ ისტორიულ თხზულებებიდანაც სჩანს, მთელის იმ ხნის განმავლობაში, როცა ადამი, ბადანა და შარსჰან IV მეფობდენ, საქართველო სრულიად დამშვიდებული ყოფილა: არც შინ და არც გარეთ არაფერი აწუხებდა მას, მაგრამ ამ ხანგრძლივ მშვიდობიანობას შემდეგ, ამჟას II-ის მართველობის დასაწყისში, მტაცებლობის სურვილით გატაცებული ოსები უეცრად შემოკვივდენ ქართლში ისინი შეუერთდენ სხვა მთიელ ხალხებს, გადმოლახეს ღვალეთის მთები და ლიახვის ხეობაში შემოვიდენ. აქ რამდენმე ხნით შეჩერდენ ოსები, შეგროვდენ ერთათ ყველანი და მცხეთისკენ გაემართენ. ამჟასჰმა, შეიტყო იმათი შემოსევა თუარა, იმ წამსვე შიკრიკები გაუგზავნა ერისთავებს და მოთხოვა მათ, საჩქაროთ მიშველებოდენ ჯარებიანათ; მაგრამ როდესაც დაინახა, რომ სატახტო ქალაქს მტერი ძალიან მიუახლოვდა, ერისთავებს აღარ მოუცადა, რაც თან ჯარები ახლდა, ქალაქიდან გამოიყვანა, ქვეითი ჯარი ჩრდილოეთის მხრით ქალაქის მცველად დატოვა, და ცხენოსან ჯარით კი მთიელებს შეეგება წინ და შეაჩერა ისინი იმ ადგილას, რომელსაც საფურცლეს ეძახიან.

თუმცა ჯარების რიცხვში ფრიალ დიდი განსხვავება იყო, მაგრამ ქართველთ მხნეობამ მტრის ყველა შეტაკება სასახელოდ სძლია ამ დღეს. ლამემ შეწყვიტა ბრძოლა; ამით ისარგებლა ამჟასჰმა და

თავის შამაცის, მაგრამ მეტად დაღალულ ჯარის ნაშთით ქალაქისკენ დაიწია, სადაც ქვეითი ჯარი უცთიდა მას. მეორე დღეს ახალი ბრძოლა უნდა მომხდარიყო, რომელიც, რაც უნდა სახელოვანი ყოფილიყო, ქალაქს ველურთაგან დამცველებს უკარგავდა. ღილას ადრე მცხეთის მეციხოვნე ჯარი უკანასკნელის თავგასაწირ ბრძოლისათვის ემზადებოდა; ამ დროს უეცრად, დამწყვდეულთ სასიხარულოთ, ყოველ მხრით ერისთავებისაგან შეკრებილი ჯარები გამოჩნდა. ისინი საჩქაროდ შემოუერთდნენ ქალაქის მცველებს და ცხარე ბრძოლა გაუბეს მთიელებს. მრის დღის ბრძოლას შემდეგ მტერი სრულიად დაამარცხეს და დიდად ნაზარალები საქართველოდან განდევნეს.

მტრების უეცარ შემოსევის ამგვარმა სახელოვანმა გაძევებამ მებრძოლი ამზასპი იმდენად გაამხნევა, რომ მეორე წელსვე აავკასიის მთების ჩრდილოეთის მხარეს გაელაშქრა. შერავინ გაუმაგრდა მას, და ერთი წელიწადი არ გასულა, ისე ყველა ხალხი, ალანებისგან დაწყებული აფხაზებამდი, იძულებულნი შეიქნენ, დამორჩილებოდნენ მას.

მაგრამ ამზასპის ამ ბრწყინვალე საქმეებმა ნაღვე დაკარგა ქართველების თვალში ყოველივე მნიშვნელობა. ადგილობრივი მატინანები ამბობს, რომ ამზასპი გატაცებული იყო მეტის მეტ სურვილით, რითმე მადლობა გამოეცხადებია თავის სამხედრო თანამოღვაწეებისათვის, და ამიტომ; როცა საქართვე-

ლოს დაბრუნდა, მთელს სამხედრო წოდებას სრული თავისუფლება მიანიჭა, ისე ეცხოვრა, როგორც მას სურდაო. ამის შედეგი ის იყო, რომ სწრაფად გავრცელდა საქართველოში უზნეობა, თვითნებობა და მტაცებლობა, და რადგან შეურაცხყოფილები მართლმსაჯულებას ვერსად პოულობდენ, ამიტომ ხალხი მალე საშინლათ გამწარდა.

მხედრების ამგვარმა უფლებამ, რომელსაც საზოგადო მშვიდობიანობისათვის საზარელი შედეგი ქონდა, აიძულა ხალხი, ერისთავებისათვის შემწეობა ეთხოვა. მრისთავებმა მაშინვე იფიქრეს, რომ ხალხს თუ არ შევეწიეთ, მათ შორის ყოველგვარ გავლენას დავკარგავთო და ამას გარდა თვით ჩვენც საერთო უწყსოების უმფარველო მსხვერპლი შევიქნებიო. სამეგრელოს, ოძრხის, ძლარჯეთისა და წუნდის ერისთავებმა, რომელნიც მეფის კარისკაცთა გზირობას ზოშორებულნი იყვენ, შეადგინეს ამზასპის წინააღმდეგ შეთქმულობა, რადგან ის იყო უწყსოების მიზეზი, და სომხეთის მეფეს მალარშს ¹⁾ მიმართეს, რომ თავის შვილი ჩვეისათვის ნება მიეცა, ამზასპის მაგიერ დამდგარიყო. ჩვეი ამზასპის ძმისწული იყო. ამზებს გარდა ჩვეის სასარგებლოდ ამ საქმეში რომაელებიც და თვით მთიელი ხალხებიც გაერივნ. თუმცა ამზასპის მხარე სპარსელებმა დაი-

---

1) ვალარში მეფობდა. 178 წლიდან 198-მდე. *St. Martin, Mémoire sur l'Arménie, tom I. p. 412.*

ქირეს, მაგრამ ომი მაინც დიდხანს არ გაგრძელე-
ბულა: ერთს ბრძოლას შემდეგ ქართლიც რევის მხა-
რეს გადავიდა, და მალე ამხასპი მოკლეს.

იმ ქებათაგან, რომელთაც მემატიაეები რევს
უძღვნიან, ჩვენ ის დასკვნა უნდა გამოვიყვანოთ, რომ
მის მეფობის დროს სამხედრო წოდების თვითნებო-
ბა მოუსპიათ, თუმცა ისინი ამ გარემოებისას არა-
ფერს ამბობენ. რევს ისინი ნათელ შრომის მქონეთ,
მგრძნობიარეთა და დიდსულოვან კაცად გვიხატავენ.
მისი გადაწყვეტილება, რომელიც ღმერთებისათვის
ადამიანების მსხვერპლად შეწირვას უკრძალავდა, მის
მაღალზნეობრივ ღირსებათა საუკეთესო დამამტკი-
ცებელი საბუთია. აგ სასტიკი სარწმუნოებრივი ჩვეუ-
ლება, რომელიც საქართველოში მე-III საუკუნემდე
არსებობდა, ოდესღაც მთელ დედამიწაზე მძვინვა-
რებდა. მეორე პუნიკურ ომის დროს ეს ჩვეულება
დიდის ამბით შეასრულეს რომში იმ თავზარ დაცე-
მას შემდეგ, რომელიც ძანასთან ბრძოლამ რომაე-
ლებს მიაყენა. მაგრამ იქა და საბერძნეთში განა-
თლების წარმატებამ ბევრით უფრო ადრე მოსპო
ეს ჩვეულება ძირეულად, როგორც ეს განკარგუ-
ლება, აგრეთვე ის გარემოებაც, რომ რევმა ბერძნის
განათლებული ქალი, ვილაც ლაგოფეტის ასული
სეფორა შეირთო ცოლად და იმის პატივსაცემლათ
პფროდიტეს კერპი ააშენა, იმას ამტკიცებს, რომ
ამ მეფის გემოვნება და შეხედულება უფრო ბერძენ-
რომაელთა განათლებას ეთანხმებოდა, ვიდრე დაძვე-

ლებულისა და დავრდომილ აღმოსავლეთისას. როგორც გადმოცემა ამბობს, მანვე დიდი რჯულთ მოთმინება გამოიჩინა მით, რომ ცხადათ მიემხრო ქრისტიანებს, რომელნიც აქა-იქ მის ქვეშევრდომთა შორის ამოჩნდნენ. ჩვეისა და იმის პოლიტიკის მიმდევარ მოადგილეთა მეფობამ და ყოფაქცევამ დიდი საშვალება ამოუჩინეს ქართველებს იმ დიდის ზნეობრივ საქმისათვის მოსამზადებლათ, რომელიც მე-IV საუკუნეში მოხდა.

მაჩეს მართველობის დასასრულს და ზაკურის მეფობის დასაწყისში საქართველოს ყოველი ძალა იმაზედ იყო მიმართული, რომ სომხეთის მეფის ხოსროს სახელით სპარსეთის მეფის არდაშირის ძალმომრეობისაგან დაეცვათ არშაკუნიანთ გვარეულობის უფლებანი სომხეთის შესახებ. ქართველები მთაელებს იწვევდნენ და იმათთან ერთად სპარსეთს მიემართებოდნენ სალაშქროდ, მაგრამ ყოველი მეცადინეობა ამაო შეიქნა, და ჰ.პ.პ. წელს სომხეთი არდაშირმა დაიპყრო.

ამ პერიოდს ეკუთვნის გოათების შემოსევა შავ ზღვის ნაპირათ მდებარე საქართველოს კუთხეებში: ეს გარემოება ქართველთა მატრიანეებში არ არის მოხსენებული, ბოთფები, რომელნიც მდენის სახელს ცემდნენ თაყვანს, პირველათ აზოვის ზღვის ნაპირებზე გამოჩნდნენ, და მხოლოდ ასის წლით ძრისტეს წინეთ იძულებულნი შეიქნენ, თავიანთი მიწები მიტრიდატ დიდის ძლიერებისათვის დაეთმოთ.

მდენმა ეს ხალხი ჩრდილოეთის უშორეს მხარეს წაიყვანა, იქ მისცა მას სარწმუნოება და კანონები და უანდერძა მათ, თავიანთი ძველი მამული და შემავიწროებელი მტრები არ დაევიწყებიათ. სკანდინავიაში მათ ყავდათ მემკვიდრეობითი მეფეები; იქიდან შემდეგში ბალტიის ზღვის გაღმა ნაპირას გაემართენ, და იმპერატორის პლექსანდრე სევერის მეფობის ხანებში ისინი მექსინის პონტის ნაპირებზედ იყვნენ და იმ დროიდან მოკიდებული ხშირად ესეოდენ რომაელების პროვინციებს ლუნაის ნაპირებზე. ბოლოს, მირდატის მეფობის დროს, 258 წელში, გოთებმა შავ ზღვაზე ძლიერი ფლოტი მოაწყვეს და 15000 კაცით მოახთინეს ლაშქრობა, რომელიც ცნობილია გოთების პირველ ლაშქრობათ ზღვაზე. როცა აფხაზეთის ნაპირებს მიუახლოვდნენ, ისინი დაესხნენ ბიჭვინთას (პიტეუსს), რომელიც იმ დროს კარგის ნავსადგურისა და მაგარ კედლების მექანიქალაქი იყო და რომელსაც ცავდა რომაელთ ჯარი. ბოთებმა პირველად ვერაფერი მოუხერხეს ამ ქალაქს, მაგრამ შემდეგ კი აიღეს და სრულიად დააქციეს. იქიდან გოთები სამეგრელოს გაემართნენ და ყველა ისი განაპირი ადგილები ააოხრეს და იავარყვეს; დასასრულ გატარცვეს მდიდარი ტაძარი ღიონის შესართავთან და დაუსჯელათ ტრაპიზონს წავიღვენ ¹⁾. ზოგორც ზევით ვთქვი,

¹⁾ *Gibbon, Hist. de la décadence et de la chute de l'empire romain, ch. X.*

ამ გარემოებას არ მიუქცევია თავისკენ ადგილობრივ მემატრიანეთა ყურადღება; ამის მიზეზი ალბათ ის იყო, რომ საქართველოს იმ ხანებში თვალ-ყური მარად სპარსეთისკენ ეჭირა, რომელიც მას მუქარით შეყურებდა. პრდშირის მემკვიდრემ, საფორმა, როცა თავის საბძანებელს სომხეთს იქით ავრცელებდა, ისე შეაშფოთა საქართველო, რომ მირდატის მემკვიდრე, ასფაგური, თვითონ წავიდა, მთიელებთან შემწეობის სათხოვრათ და არწმუნებდა მათ, რომ აუცილებლად საჭიროა.—მტრების წინააღმდეგ ყველანი შეიარაღდნენ; მაგრამ 265 წელს ავათ გახდა და იქვე მოკვდა.

VII.

აღმოსავლეთის მდგომარეობა სასანიანთა დინასტიის დასაწყისში.

არღშირის დაბადება და აზრდა.—იმის აჯანყება არტაბანის წინააღმდეგ და სპარსეთის ტახტზედ ასვლა.—მისი ელჩობა რომს.—რომაელთა უამოსარჩლება სომხეთისათვის.—სომხეთის დამორჩილება არღშირისაგან.—რომაელთათვის ომის უბედური შედეგი.

მე-II საუკუნის დასასრულს სპარსეთში, ისტაჩარის მაზრაში ცხოვრობდა აქემენიანთა ერთი შთამომავალი, სახელდობ სასანი, ზადმოცემა ამბობს, რომ ერთხელ სასანი, როდესაც თავის მაზრას ივლიდა, სპარსეთის ერთს ვარსკვლავთ მრიცხველთან, ზაბეკთან, შევიდა ღამის გასათევათო. ამ ღამეს ზაბეკს დაესაზმრა, ვიოომ ზოროასტროს სარწმუნოების სამი ღვდელმოსამსახურე პირი გამოეცხადა სასანს და, საღვთო პატივის მიცემის შემდეგ, გამოუცხადა მას, შენ იქნები ახალ დინასტიის თავიო. როცა გამოიღვიძა ზაბეკმა, იმ წამსვე უამბო სასანს თავისი სიზმარი და დატოვა იგი თავის ოჯახში. ზაბეკმა ამ სტუმარს შერთო თავისი ასული, და დიდ ხანსაც არ გაუვლია, რომ მათ დაებადათ ვაჟი, რომელსაც არღშირი დაარქვეს.

არღშირმა ყმაწვილობაში კარგი განათლება მიიღო ჯერ ზაბეკის სახლში და შემდეგ სასახლეში, სადაც არტაბან IV-ის შვილებთან ერთათ იზრდე-

ბოლა; მეფის ჰარემის ერთი ტურთა ქალთაგანი, ბულნარა, საიდუმლოთ მფარველობდა მას, და იმის მეოხებით არღშირმა ყმაწვილობაშივე თვალსაჩინო ალაგი დაიჭირა სპარსეთის მხედართა და დიდებულთა შორის ¹⁾).

მაგრამ, როდესაც იმპერატორებმა პარაკლამ და მაკრინმა სპარსეთი ააოხრეს, არიეს და სასოწარკვეთილებაში შეიყვანეს, არღშირმა ამ გარემოებით ისარგებლა და ბულნარას დახმარებით ჰარემისაგან წინათვე მოტაცებულ განძის შემწეობით აჯანყება მოახდინა არტაბანის წინააღმდეგ. მოკამათეთა სვებედი სამის დიდის შეტაკებით გადაწყდა. უკანასკნელ ჩხუბში, 226 წელს, მოკლეს არტაბანი, და ამით მოისპო პართელთა მეუფება სპარსეთში და არღშირი გახდა ახალ დინასტიის დამფუძნებლად, რომელსაც მამა მისის სასანის სახელისა გამო სასანიანთა დინასტია ეწოდა ²⁾).

ამ გარემოებამ შესამჩნევი გავლენა იქონია სომხეთზე, სადაც არტაბანის ნათესავი ხოსრო მეფობდა, და აგრეთვე რომის იმპერიაც ძლიერ შეაშფოთა, ხოსრომ რომაელებს არღშირის წინააღ-

---

¹⁾ *Louis Duboué, l'Univers, la Perse, ed. 1841. p. 278 et 279.*

²⁾ *St. Martin, Memoire sur l'Armenie, tom I, p. 302—304; Gibbon, Hist. de la décadence et de la chute de l'empire romain, chap. VIII.*

მდეგ შემწეობა თხოვა; არღშირი ძლიერ ამაყობდა პირველ გამარჯვებით და პირის მსგავსათ რომს ბრწყინვალე ელჩთ კრებული გაგზავნა, რომელიც 400-ის დიდებულ სახისა და შთამომავლობის სპარსელისაგან იყო შემდგარი, და უბრძანა მათ, გადაეცათ იმპერატორ ალექსანდრე სევერისათვის, რომ პირველათ პირმა დაიპყრო ზოელი აზია, და მისი მემკვიდრეები დიდის ხნის განმავლობაში ბრძანებლობდენ იმაშიო: მათი საბრძანებელი მეგის ზღვასა და მთიოპლაზმდი მიაწევდო; რომ მას, არღშირს, მისმა დაბადებამ და სიმხნემ მიანიჭეს წინაპართ უფლებანი და მათი ტახტი და ამიტომ ვალი ადევს, რათა აღადგინოს პირის საბრძანებელის დიდება და საზღვარნიო; დაე რომაელნი დაუყონებლივ უკუიქცენ იმ პროვინციიდან, სადაც ერთ დროს მისი, არღშირის, წინაპარნი მეფობდენო; იმათ შეუძლიათ მეროპაში დარჩენაო, და ის, არღშირი, თანახმაა—დაუთმოს მათ იმის სარგებლობის უფლებაო¹⁾.

ალექსანდრე იმდენად ვერ შეაშინა არღშირის ფრიად ვრცელმა პლანებმა, რამდენათაც სომხეთის სვებედმა, და ამიტომ შეკრიბა მთელი თავისი ძალ-ლონე და გადაწყვიტა სპარსეთის წინააღმდეგ თავისვე წინამძღოლობით ჯარების წაყვანა. სომხეთის სამეფო, ამ ორის მოკამათე სახელეწიფოს ძლიერებასთან შედარებით, ისე დამცირებული იყო,

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp. rom., ch. VIII.*

რომ სრულიად მოისპობოდა პომპეისა და ანტონის დროიდანვე, მაგრამ მას მოეხმარა ის გარემოება, რომ ძავეკასიის მეომარ ხალხებს, და მათ შორის მათს მეთაურს ქართველთ სამეფოს, ეჭირათ ადგილები სიგძის 59-სა და 67 გრადუსებს შუა სიგანის 40 გრადუსამდის, რის გამოც ისინი აწუხებდნენ და აშინებდნენ რომაელთ საბძანებელს აღშოსავლეთის 67 გრადუსს ზევით და სპარსეთისას—დასავლეთის 59 გრადუსზედ უფრო ქვეითაც. მაგრამ ავგუსტი და რომის სენატი, რომელსაც ამ იმპერატორის პოლიტიკა კარგად ესმოდა, დიდის მეცადინეობით იცავდნენ სომხეთის ავტონომიას. სენატს სომხეთი აღმოსავლეთის მხრით მფრატის მიდამოს საფარათ მიაჩნდა სპარსეთის წინააღმდეგ, და ჩრდილოეთის მხრით—ძავეკასიის ხალხების წინააღმდეგ; ამიტომაც სომხეთის შემოსავალთა ნაწილს ის სიამოვნებით აძლევდა იმ პირს, რომელიც სომხეთის მეფის ~~ბრ-ბრ~~ ~~ბრ-ბრ~~ გურლისათვის თავდაუზოგველად იცავდა რომაელთ საზღვრებს აზიაში.

აღექსანდრე სევერი ხოსროს შეუერთდა და სპარსეთს მიმართა სამის ლაშქრით; ერთს ამ ლაშქართაგანს, ბაბილონიის ქაობიან ხეობებში მისულს, გარს შემოერტყა მტერი და სრულიად ამოწყვიტა ის; მეორემ გაიარა სომხეთი და მიდია და თავდაპირველად დასაწყისში პირველ ლაშქარზედ უკეთესი ბედი ეწია მას: მან ააოხრა ყოველიფერი, რაც შეხვდა გზაზე, და რამდენჯერმე გაილაშქრა სპარ-

სელებზე; მაგრამ, მთებზე გადასვლის დროს საშინ-
ლათ დამარცხდა ის ძნელ გზისა და მკაცრ სიცივის
გამო. მესამე — უმთავრესი — ლაშქარი, რომელსაც
თვით იმპერატორი წინაუძღოდა, პირველის ორის მო-
მხმარე უნდა ყოფილიყო და ამგვარათ შეავულ სპარ-
სეთისაკენ უნდა წასულიყო, მაგრამ მან ვერ ისარ-
გებლა რამდენისამე კარგის შემთხვევით, და რადგან
ამასთანავე სნეულებაც გაჩნდა ამ ჯარში და ბევრი
დაიხოცა, ამ მიზეზით ფრიად შემცირებული და სუ-
ლით დაცემული ჯარი იძულებული გახდა — უკანვე
დაბრუნებულიყო ¹⁾).

ამას შემდეგ ხოსრო მარტო დარჩა, მაგრამ
მაინც საკვირველათ გამაგრდა და მხნეთ იცავდა თა-
ვის დამოუკიდებლობას; ის დიდის მოფერებით იღებ-
და გამოქცეულებს და უკმაყოფილო პირებს, რო-
მელნიც განუწყვეტლივ მოდიოდნენ მის სასახლეში.
მაგრამ ხედავდა, რომ ამგვარი მისი მდგომარეობა
საიმედო არ იყო, და ამიტომ ყველა არშაკიანს
ვევდრებოდა — შეერთებულიყვენ მასთან ერთად სა-
ზოგადო მტრის წინააღმდეგ; ამათ შორის მხოლოდ
ქართველთ მეფეებმა და მათ მიერ გამოწვეულმა
ძავეკასიის ხალხებმა ამოუჩინეს ხოსროს თანაგრძნო-
ბა, და ამგვარად შეერთებულმა ძალამ შიშიც კი
მიაყენა სპარსეთს ²⁾). ღანარჩენ არშაკიანებს არა-

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp., rom., ch. VIII.*

²⁾ ქართლის ცხოვრება; მაგრამ ეს შატიანე რასაკვირვე-
ლია ცთება, როცა ანბოხს, რომ სომხეთს ქართველთ მეფე ასუა-
გური ეხმარებოდა.

თუ მხურვალე მონაწილეობა არ მიუღიათ ამ ბრძოლაში, არამედ მათ შორის ერთი ისეთიც გამოჩნდა, სახელდობს ანაგი, თვისის მუხთლობითა და თავის შვილის სახელოვნობით შესანიშნავი პირი, რომ მიიღო არღშირისაგან კარგძალი სასყიდელი და მოწამლა ხოსრო 232 წელში. სომხებს სურდათ — ტახტზე დაესვათ ხოსროს მცირე წლოვანი შვილი, მისი ერთათ-ერთი მემკვიდრე, ტირიდატი, და ამ საქმეში მფარველობა სთხოვეს რომაელთ; მაგრამ, სანამ რომაელნი დაეხმარებოდნენ, სპარსელთ მეფე 233 წელს სომხეთს შევიდა, და მხოლოდ ერდგულმა მსახურმა გადაარჩინა ტირიდატი მით, რომ გააქცია ის რომს და ამ მეფისწულის აზრდა და შემდეგი მისი ბედ-იღბალი ამ ქალაქს მიანდო ¹⁾).

თუმცა რომაელნი ასე ძვირათ აფასებდნენ სომხეთის ავტონომიას, მაგრამ 233 წლიდან 287-მდის ამათ შეიქნა ყველა მათი ცოტა სპარსეთისაგან ამ სამეფოს განთავისუფლებისათვის. არღშირის შვილმა საფორმა დაიჭირა სომხეთი და ამას შემდეგ, რადგან იმედი ქონდა რომაელთ სისუსტისა, ქარისა და ნიზიბისის ქალაქების ჯარები განდევნა მფრატის ნაპირებიდან და ეს ადგილები სულ ერთიანად ააოხრა და შიშის ზარი მოთინა ქვედ, რომს თავზარი დასცა

---

¹⁾ *St. Martin, Mém. sur l' Arménie, tom. I. p. 302—304; Gibbon, Hist. de l'emp. rom., ch. x; Debel, Hist. du Bas—empire, tom. I, p. 77.*

იმ შეურაცხყოფამ, რომელიც მის დიდებას მიაყენეს, და იმ საშიშროებამ, რომელიც მას ზოგლოდა.

260 წელს იმპერატორმა ვალერიანემ, თავის ღრმა მოხუცებულობის მიუხედავად, გადაწყვიტა, თვით წასულიყო რომაელთ იმ მახრების დასაცველათ, რომელიც შერატზე მდებარებდა. ის გავიდა ამ მდინარეში, მაგრამ მალე გარს შემოერტყა მას მტრების დიდძალი ჯარი და იძულებულყო, დესპანების ხელით საფორისთვის უანგარიშო ფული მიერთმია და სასირცხვო უკუქცევის ნება გამოეთხოვა.

საფორმა ამ ფულის მიღებაზე ზიზღით უარი გამოაცხადა და მოითხოვა პირისპირ შეყრა ვალერიანესთან. ეს შეყრა იმით გათავდა, რომ იმპერატორი დააბორკილეს და რომაელმა ლეგიონებმა იარაღი აიყარა. სიამაყის ამ დღესასწაულობის წამს პოლიტიკამ აიძულა საფორი, დაენახებინა მთელის ქვეყნისათვის, რომ რომაელთ ტახტის ბედ-ხიბალი სრულიად მაზედ იყო დამოკიდებული? მან აირჩია იმპერატორათ ანტიოქიის ერთი უცნობი მცხოვრები, პირიადი, და მორჩილმა ლეგიონებმაც იმ წამსვე მიიღო იგი. ამ გარემოებათ ამბავი მთელ ქვეყანას სისწრაფით მოუთინა და ყველას თავზარი დასცა.

აპობენ, რომ ბორკილებით დატვირთულ ვალერიანეს იმპერატორის სამოსელში აჩვენებდენ ყველგან დაბალ ხალხს, რომ დაეცინათ მისთვისო,

და როცა კი საფორი ცხენზე შეჯდომას მოისურ-
ვებდა, ფეხს დაადგამდა რომაელთ იმპერატორის კი-
სერზე და ისე შეჯდებოდა; და როდესაც პალე-
რიანე სირცხვილისა და მწუხარების გამო მოკვდა,
მისი ტყავი თევით გატენეს და გამარჯვების ნიშან-
თა შორის დაკიდესო¹⁾).

სოტა ხანი გავიდა ამას შემდეგ—და სპარსე-
თის ჯარებმა აიღო ანტიოქია, ტარსი და ქესარია
და ააოხრა ისინი. რომის ახალი იმპერატორი, სა-
ბრალო პალერიანეს შვილი, ვერ ბედავდა ვერც
მამის მაგიერ შურის ძიებას და ვერც სახელმწიფოს
საზღვრების დაცვას.

---

¹⁾ *Gibbon, Hist de l'emp. rom., ch. X.*

VIII.

სასანიანთა ღინასტიის ასვლა საქართველოს ტახტზე.

საფორთან მოციქულობა და საქართველოს მეფეთ მირიანის დანი-
შენის თხოვნა.—საფორის განკარგულებანი.—მირიანის საქმენი დიო-
კლეტიანეს მიერ სპარსეთთან ომების გამართვამდის.—ალანთა და
ფრანგთა მოძრაობანი.

როცა აღმოსავლეთი ამგვარ მდგომარეობაში
იყო, საქართველოს მეფე ასთაგური გადაიკვალა
265 წელს და ამით მოისპო არშაკუნიანთა მამრო-
ბით სქესის შთამომავლობა და ტახტის მემკვიდრეთ
ამ მეფის ერთათ-ერთი ასული რჩებოდა; მაგრამ ის
ჯერ ისე მკირეწლოვანი იყო, რომ იმისთანა საში-
შარ დროს მართველობის თავის თავზე მიღება არ
შეეძლო. საშიშარ გარემოებათა გამო შეერთდნ
ერისთავები, მოახთინეს თათბირი და გადაწყვიტეს—
საფორთან მიქცეულიყვენ და ეთხოვათ, ერთ-ერთი
თავის შვილთაგანი საქართველოს მეფეთ დაენიშნა
და ასთაგურის ასულთან დაექორწინებია. შართველ
ხალხის სახელი და მატერიალური მხარე საშიშარ
მდგომარეობაში იყვენ, და ზემოხსენებული საშვა-
ლება იყო ერთათ-ერთი, რომელიც აძლევდა მას ამ
მდგომარეობიდან გამოსავალ გზას. ამასთანავე ქარ-
თველი საზოგადოება იმით ინუგეშებდა თავს, რომ

თუმცა საფორი რომაელთა და იმათ პროვინციებს მცირე აზიაში უღვთოთ ეპყრობოდა, მაგრამ სომხეთში კეთილის მომქმედ სჯულის მდებელათ იჩინა თავი ¹).

როცა ქართველთ ელჩებმა საფორს ხალხის თხოვნა წარუდგინეს, მან კითხა: «სად არის ქალაქი მცხეთა და დიდი თუ არის იგიო; ხაზარები და ოსები რა მანძილზე ცხოვრობენ ამ ქალაქიდანაო, და ქართველთ მეფის ასული რომელ დინასტიიდან შთამომავლობსო?» როცა ამ კითხვების პასუხი მიიღო, საფორი თვითონ წავიდა საქართველოს; ის კმაყოფილი დარჩა მით, რომ ყოველგან დიდის ამბით მიიღეს და დიდი პატივი სცეს მას; ის დათანხმდა ყველა თხოვნაზე და საქართველოს მეფეთ დანიშნა თავისი შვილი, შვიდის წლის შირიანი (რომელიც შეეძინა მას საყვარელ მხევალისაგან) და მიანიჭა მას სომხეთისა და ძავკასიის ყველა ხალხის პყრობის უფლება.

საფორმა რამდენიმე განკარგულება მოახთინა: შირიანისათვის მზრუნველის დანიშვნის შესახებ, შესახებ იმის აზრდისა ქართველთ თანამედროვე სჯულის კვალზე, რომელიც წარმოადგენდა ზოროასტროს სარწმუნოებასა და კერპთთაყვანისცემას, ერთათ შერეულსა, და აგრეთვე საქართველოს სხვადასხვა ნაწილებში ჯარების დაწყობის შესახებ. ამას შემდეგ კი წავიდა სპარსეთს.

¹) *Gibbon, Hist. de l'emp. rom., ch. X.*

მირიანი სწავლობდა ადგილობრივ ენას, სჯულსა და ადგილობრივ ჩვეულებათა და კიდევაც პატრიისციემით ეპყრობოდა ყველა ამას; ამგვარ ქცევით მან მოიგო ხალხის გული და მისი სიყვარული დაიმსახურა და მით განამტკიცა კავშირი ახალ დინასტიასა და ქართველთ შორის. ღაიწყო მეფობა თუარა, იმას მოუხბთა დასაწყისშივე განუწყვეტელ ომების გამართვა ჩრდილოეთის ხალხებთან და განსაკუთრებით ხაზარებთან, რომელთაც ის ხან ღარუბანდის კარებიდან დევნიდა და ხან ღარილის კარებიდან. მაგრამ სამხედრო ასპარეზზე მოღვაწეობის დროს ის ცდილობდა აგრეთვე ციხეების გამაგრებას და ქალაქთა, ტაძართა, საკურთხეველთა და შარნავაზის სასაფლაოს გამშვენებებსაც. უველა ამჟს გარდა ქართული მატრიანები კიდევ მოგვითხრობს, რომ მან გაიმარჯვა სპარსეთთან ომშიო, როდესაც იქ საფორის შვილისშვილი ბარამი მეფობდაო, და ლაშქრობაში ზალდათამდის მივიდაო. მაგრამ ამ ფაქტის შესახებ ჩვენ ვერაფერს ვპოულობთ ვერც სპარსელთა და ვერც ლათინთა ისტორიკოსების ნაწერებში. ეს ფაქტი ერთობ დიდია ქართველთ სამეფოს ჩვეულებრივ ძალასთან შედარებით, ასე რომ არ შეიძლება, ექვში არ შევიდეთ, რადგან უცხო ქვეყნების მწერალნი არ ამოწმებენ იმას. რომელმე სახელმწიფოს ადგილობრივ მატრიანეს, თუგინდ ძლიერ სარწმუნოც რომ იყოს, მხოლოდ მაშინ შეიძლება ერწმუნო, როდესაც საკუთრათ სა-

ხელმწიფოს შინაგან საქმეს ეხება, და ისიც მაშინ, თუ რომ ეგ საქმე ამ სახელმწიფოს შინაგან ძალას შეეფერის; გარეგან საქმეთა ამბავნი კი გარედანვე დამოწმებას თხოულობს.

მირიანის მეფობის დროს მოხდა ორი გარემოება, რომელიც საქართველოს დასავლეთის მაზრებს, ზღვის ნაპირათ მდებარეებს, შეეხო და რომელსაც ადგილობრივი მატრიანეები სრულიად არ იხსენიებს. ეს გარემოებანი არიან ალანთა და ფრანკთა მოძრაობანი.

პერელიანის მეფობის დროს ალანებმა დასავლეთისაკენ გაიწიეს და იქ აზოვის ზღვის შახლობლათ, გაშალეს თავიანთი კარვები. (მპერატორს უნდოდა—მოეშორებია ისინი რომის საზღვრებიდან და ამისთვის შეპირდა მათ დიდ საჩუქრებს, თუ რომ უკან დაბრუნდებოდნენ და სპარსეთს თავს დაესხმოდნენ. მაგრამ პერელიანი მალე გაუაიცივალა და ეს დაპირება აღარ შესრულდა. ალანებმა ამგვარი საქციელი პირობის ვერაგულ დარღვევათ მიიღეს და გაბრაზებულებმა მაგიერის გადახთა და სასყიდლის აღება განიზრახეს. 276 წელს მათ გაიარეს ატხაზეთი და სამეგრელოსა და ქლარჯეთს შევიდნენ; ამ მაზრების აოხრების შემდეგ მათ მიმართეს პონტოს და მცირე აზიის დანარჩენ პროვინციებს. იმპერატორი ტაციტი თავდაპირველად იძულებული შეიქნა—მიეცა მათთვის დაპირებული სასყიდელი და ეთხოვა, რომ ჩიონის მარჯვენა ნაპირს გასული-

ყვენ; შემდეგ კი მოინდომა, ეგრძნობინებია მათთვის იმპერიის ძლევა, და ამიტომ თავისთავათ გაილაშქრა მათზე, მაგრამ, მეტისმეტ მოხუცებულობისა გამო ვერ აიტანა ამ ლაშქრობის სიძნელე და შვაგულ მკაცრ ზამთარში თავკასიის მთების ძირში გადაი-
ცვალა.

ტაციტის მემკვიდრეს პრობს ეშინოდა, რომ აღიანები ხელახლავ არ შესეოდენ რომის პროვინციებს, და ამიტომაც, საზღვრების მცველთა გასაძლიერებლათ, იმავე წელს პონტოს აღმოსავლეთის ნაწილებში დაასახლა ჟრანკები, რომელთაც ის ენდობოდა. მაგრამ ჟრანკებმა დაიმორჩილეს გემები, რომელიც პონტოს ერთს ნავსადგურთაგანში იყუ გაჩერებული ლუზებით, და გაემართენ ძლარჯეთისა და სამეგრელოს განაპირებისაკენ; ჩიონის შესართავთან რომ მიაწიეს, შემდეგ გაშლილ ზღვაში შევიდენ და ბოსფორის ზღვისყელით გასწიეს მეროპისაკენ და გზა-გზა თავს ესხმოდენ და აოხრებდენ ყველა ქვეყანას, რომელსაც კი შეხვდებოდენ ¹⁾).

ჩადგან ქართველთა მატიანენი ამ ფაქტებისას არაფერს ამბობენ, ამიტომ ჩვენ არ შეგვიძლია იმის გამოარკვევა, თუ რა მონაწილეობას იღებდა მირიანი ამ საქმეებში.

---

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp., ch. XII.*

IX.

რომაელთა მიმართ სპარსეთთან და ამ მიმართ გავლენა საქართველოზე.

ტირიდატის დანიშვნა სომხეთის მეფეთ.—სომხეთის გათავისუფლება.—ტირიდატის შესვლა საქართველოს.—ქართველთა და სპარსელთა შეერთება და ტირიდატის განდევნა სომხეთიდან.—რომაელთა და სპარსელთა ჩხუბი სომხეთისათვის.—ნიზიბისის ზავი.

იმ დროს, როდესაც საქართველოს, თვით ქართველთავე მოწმობით ბედნიერ მდგომარეობაში იყო, მისი მეზობელი ქვეყანა სომხეთი უცხო ქვეყნის ხელში იყო ნახევარ საუკუნის განმავლობაში და რომის იმპერიის აღმოსავლეთის მაზრებს შორის იგიც საჯიბრო საგანს შეადგენდა რომაელთა და სპარსელთა შორის. თუმცა ავრელიანის, პრობისა და შარის ომებმა სპარსელთა ძლიერება და სასანიანთა უძლიერელობაზე შემდგარი აზრი შესანიშნავათ შეარყია, მაგრამ ამ ომებმა ვერ შესძლო სომხეთის ავტონომიის აღდგენა. ბოლოს იმპერატორმა დიოკლეტიანემ დაათვასა ტირიდატის ნამსახური და ბევრჯერ გამოეცადა მისი ერდგულობაც, და ამიტომ 287 წელს სომხეთის სამეფოს შესახებ ინვესტიტურა უბოძა ბატონიშვილს ტირიდატს და გავზავნა ის აღმოსავლეთს.

ტირიდატის გამოცხადება სომხეთის საზღვრებ-

ში ხალხმა დიდის აღტაცებით მიიღო და ამით დაამტკიცა, რომ ის აღჭურვილი იყო თვისის თავისუფლებისა და მემკვიდრე მეფეების უფლებათა დაცვისათვის. ტირიდატი თავდაღმა ამხობდა ყველა დაბრკოლებას, ასე რომ სპარსელებმა მისი წინააღმდეგობა ვერ შესძლეს და იძულებული შეიქნენ, საჩქაროთ გაქცეულიყვნენ. სომხეთის აზნაურნი სიხარულით მიისწრაფოდნენ ტირიდატის დროშისაკენ, და მის ღირსებებით გატაცებულნი, მზათ იყვნენ სამსახურისათვის. რამდენმე ხანს ისე იღბლიანათ მიდიოდა ტირიდატის საქმე, რომ არათუ გარეკა სომხეთიდან თვისის სახლისა და თავის ხალხის მტრები, არამედ ასურეთსაც შეესია, რადგან შურის ძიების ჟინით აგზნებული ქონდა გული. მაგრამ დიდი ხანიც არ გასულა, რომ ბარამმა, რომელიც სპარსეთში მეფობდა 276 წლიდან 293-მდის, ¹⁾ შეუსია ტირიდატს ყველა თავისი ჯარი და დაატოვებია მას სომხეთი: ტირიდატი იძულებული შეიქნა, დაეტოვებია სომხეთი და ხელმოკრეთ შეეფარებია თავი იმპერატორთა კარზე ²⁾. მართველთ მატიანენი ამ გარემოებათა კიდევ უმატებენ, რომ მოიღგა ფეხი სომხეთში თუ არა, ტირიდატი რომაელთ ჯარების შემწეობით შეესია საქართველოს და ყველაფერი

¹⁾ *Jottis Dubeux; l'Univers, la Perse, p. 312 et 313.*

²⁾ *Gibbon, ch. VIII.*

აოხრა, გარდა ციხეებისა და ქალაქებისა, რომლებ-
შიაც თავშეფარებული იყვენ აღგილობრივი მცხო-
ვრებლებიო. ამის სამაგიეროთ, სპარსელთა შემწეო-
ბით, შირიანი მსგავსათვე მოქცეა სომხეთსო. ამგვარ-
ათ ამ მეფეთა შუღლი იმ დრომდის გაგრძელდა,
სანამ შირიანი არ შეუერთდა სპარსელთ, მათგანვე
გამოწვეული, და სანამ შეერთებულ ძალით ტირი-
დატი სომხეთიდან არ განდევნაო.

ლიოკლეტიანე თანაუგრძნობდა ტირიდატს და
მას ესმოდა აგრეთვე სომხეთის განთავისუფლების
სარგებლობა, ამას გარდა ის კიდევაც შიშში იყო.
ნარცეზის მუღმივ წარმატების გამო და ყველა ამ
გარემოებამ იძულებული გახადა ის, გადაეწყვიტა
სპარსეთთან ომი. 296 წელს ლიოკლეტიანე დროე-
ბით გადაუსახლა ანტიოქიას¹⁾ და იქიდან გაგზავნა
ჯარები თავის მხნე ამხანაგის კეისარ ბალერის წი-
ნამძღოლობით ბარამ III-ის მემკვიდრის ნარცეზის
წინააღმდეგ.²⁾ ეს ლაშქარი მესოპოტამიის ქვეყნით
წავიდა, მაგრამ ძლიერ დაბრკოლდა: რომის სარ-
დალმა და მასთან ტირიდატმაც ლტოლვით უშვე-
ლეს თავს და ჯარების უმეტესი ნაწილი უბედურე-
ბის მსხვერპლათ დატოვეს. ლიოკლეტიანე ამ გარე-
მობით არ შეშინებულა: მან შეკრიბა თავისი ვე-

1) *Dictionnaire universel de l'hist. et de géogr.*, ed. par *Bokilbet*, p. 673.

2) ნარცეზი მეფობდა 294 წლიდან 302-მდის; *Jouis Da-
beux*, p. 313.

ტერანები, ჩააბარა იმავე ბალერის და უბრძანა — წაღსულიყო სომხეთით და აღედგინა რომის ჯარის სახელი და თავისი უწინდელი დიდება. სომხების ერთობრივისა და ენერგიულ დახმარებით ბალერი უეცრივ თავს დაესხა სპარსელთა ბანაკს, სადაც წარცეზი იყო, და სრულიად მოაოხრა იგი: დაჭრილი მეფე მიდიის ველებში გაიქცა და გამარჯვებულს მიუტოვა მთელი თავისი ოჯახი და აუარებელი განძი.

ამ ბრწყინვალე გამარჯვებას შედეგათ მოყვა ქალაქ ნიზიზისში შეკრული ზავი სპარსელთა და რომაელთ შორის. ამ ზავის უმთავრესი პირობანი იყვენ 'შემდეგნი: პირველი, უნდა განეახლებიათ სომხეთის სამეფო ტერიტორიისა და მის შთამომავლობის ხელთ ქვეშ, და მეორე, იმპერატორებს უნდა გადაცემოდათ საქართველოს მეფეების დანიშვნის უფლება, რადგან აზიაში რომაელთ მეუფების ძლიერება და სიმტკიცე ბევრნაირათ იყო ამაზე დამოკიდებული»¹⁾.

---

¹⁾ *Gibbon, Hist. de l'emp. rom. ch. XIII.*

**საქართველოს უმსახავი გარემოებათა ნიჟი-
სის ზავიდან მოკიდებული ქართულთ შიჟარ
ქრისტიანობის მიღებაჟდის.**

საქართველოსა და სომხეთს შორის მშვიდობიანობის დამყარება შათის მეფეების ნათესაობრივ კავშირის მეოხებრთ.—სამფლობელოთა დანაწილება შათ შორის და შათ ნათესავთა შორის.—მირიანისა და ტირიდატის ერთმანეთის დახმარება მთიელთა და სპარსელთ წინააღმდეგ ომებში.

თანამომდეჟარ თავში მოყვანილი გარემოებანთ ქართველთ მატთანებში თავიანთ აწერილობით არეთანხმებთან რომაელებისა და სომხების მწერალთა აწერილობას; ამგვარი უთანხმოება ახლანდელ დროშიაც ჩვეულებრივი მოვლენაა და ხშირად შეგხვდებთან იგი სხვადასხვა მოჩხუბარ ხალხთა სამხედრო ზეჟლაცებში. მაგრამ ეს ერთი გარემოება კი გვაკვირვებს, რომ დიოკლეტიანე იმპერატორის მაგიერ ეს მატთანები ყოველგან პოსტანტინეს იხსენიებს, იმგვარათვე, როგორც მე-VIII თავში საფორის მაგიერ მამა მისი არდშირია მოხსენებული. მსეც კია, რომ, თუ გარემოებათა თანდათანობას და შათ მსგავსებას მივაქცევთ ყურადღებას და თუ რომ საერთოთ მიღებულ ქრონოლოგიას ვიქონიებთ მხედველობაში, იმ შემთხვევაში ყველა ამ შეცთობის გასწორება ძლიერ ადვილია. ამგვარათ, გარემოებათა

ზოგიერთი წერილმანები, ხსენებულ მატიანეებში მოხსენებული, რომელიც უფრო საქართველოს შეეხება, ვიდრე სხვა სახელმწიფოებს, და რომლის შესახებაც სხვა ხალხების ისტორია არაფერს ამბობს, — მხოლოდ რამდენათმე არის დასაჯერებელი.

ეს მატიანეები მოწმობს, რომ სპარსელებთან გამარჯვებას შემდეგ იმპერატორმა დაიმორჩილა მირიანი და მოინდომა მის მორჩილებისა და აღმოსავლეთში მშვიდობიანობის მკვიდრ საფუძველზე დაყენება და ამიტომ მისი შვილი ბაქარი ამანათათ წაიყვანა რომსაო და მირიანი ტირიდატს დაამოყვრა მით, რომ იმის მეორე შვილს ჩეცს შერთო სომეხთა მეფის ასული სალომეო. იმპერატორს სურდა, რომ ამ ორ მეფეს შორის მოესპო დავა იმათ სამფლობელოთა საზღვრების გამო, და ამიტომაც დაადგინა, რომ არეზის აუზის მიწები სომეხთ მეფის უფლებაში ყოფილიყო, და ის მიწები კი, რომელსაც მტკვარში ჩამავალი მდინარეები რწყავს, — მირიანისაო; ამ უკანასკნელის სამფლობელოში შეიტანა მან აგრეთვე დასავლეთის საქართველო ინგურის მდინარემდისო. მირიანმა კი თავის მხრით ძახეთი თავის შვილს, ტირიდატის სიძეს, ჩეცს მისცა სასარგებლოთ, და ხუნანის ციხესა და ბარდავის ქალაქს შუა მდებარე ადგილები, ე. ი. აწინდელი ბანჯის ველი — თავის სიძეს, სპარსეთის მეფის ნათესავს შეროზსაო.

ეს ზავის წერილმანები ჩვენ კიდევ იმითმაც

მიგვაჩნია შესაძლებელათ, რომ ისინი სრულიად
ეთანხმებიან ლიოკლეტიანეს ხასიათს: იმას ძლიერ
უყვარდა სომეხთ მძიმე ტირიდატის დარწმუნებული
იყო, რომ იგი რომის ერთგულნი იყო და აგრეთვე
იმის გაქვრეტაც შეეძლო, რომ შირიანისა და ტი-
რიდატის შესათანხმებლათ უმჯობესი იყო ნათესაო-
ბრივი კავშირი, ვიდრე ნაძალადევი პოლიტიკური
კავშირი.

ლიოკლეტიანეს ანგარიში გამართლდა: შირიანი იმ
დროიდანვე ტირიდატის გულითადი მეგობარი შე-
იქნა, — ამას ამტკიცებენ სომეხთა მემკვიდრეები: ისი-
ნი მოგვითხრობენ, რომ ტირიდატი ერთხელ რომს
მოდოდა ქოსტანტინე იმპერატორის სანახავათო და
გზაზე დაეწია მას შირიანის შიკრიკი და შეატყობია,
რომ სპარსეთის მეფის საფორ II-ის ჩაგონებით
ჩრდილოეთის ხალხები შეესიენ შის (შირიანის) სა-
ბძანებელს, ძარანამდის მივიდნ და მცხოვრებნი
ზოვნი დახოცეს და ზოვნი ტყვეთ წაიყვანესო. ტი-
რიდატი იმ წამსვე უკან დაბრუნდა და ჯერ მომ-
ხმარე ჯარი გაუზზავნა შირიანს და შემდეგ თვითონ
წავიდა ჩრდილოეთის ხალხების დასასჯელათო. აგრე-
თვე, როცა ტირიდატმა სპარსეთს ჩხუბი გაუმართა,
შირიანმაც თავის მხრათ იმის ჯარებს თავისი ჯა-
რებიც შეუერთა და სომხების ერთის რაზმის წინა-
მძღოლობა თვითონ იკისრა.

საქართველოს ძველი ისტორიის დაბოლოება.

ჩვენ ამით ვათავებთ საქართველოს ძველი ისტორიას, რომელიც შეიცავს იმ დროს, როდესაც ამ ქვეყანაში წარმართობის სარწმუნოება მეუფობდა; ჩვენის წერილების შემდეგ რვეულში ჩვენ დავიწყებთ საშკალო საუკუნეთა ისტორიას. ძველის ისტორიის საზღვრათ ჩვენ ავირჩიეთ ქრისტიანობის მიღების ეპოქა. სარწმუნოებაზეა დამოკიდებული მთელი შინაგანი ცხოვრება ძმ ხალხებისა, რომელთა განათლებასა და ზნეობრივ განვითარებას იქამდის არ მიუწყევიათ, რომ მათ შეეძლოთ კაცის სურვილსა და მოქმედების მარჯვა. სხვადასხვა გზით საქართველოს შემოიტანეს სხვადასხვა სარწმუნოებრივი სწავლა, მაგ.: ეგვიპტელების, ზოროსტროსი და ბერძნებისა და ამ სხვადასხვა სწავლამ იმგვარათ შეარყია ერთმანეთის ღირსება, რომ ქრისტიანობის მიღებამდ ქართველებს თითქმის არაოდეს არ ქონიათ განსაზღვრული სარწმუნოებრივი სისტემა. რადგან სარწმუნოებრივი სისტემები ასე სუსტი იყო, საქართველოს ბუნებას ყოველთვის ძლიერი გავლენა ქონდა ხალხის გონების წარმოდგენაზე და ამიტომაც ცრუმორწმუნეობა მტკიცებდა უმთავრეს სწავლათ გადაიქცა. რომაელებს საქართველოსთან ქონდათ მრ-

მოსვლა, — და რამდენათ მტკიცე ყოფილა ეს მიმოსვლა, იმისგან სჩანს, რომ ლათინურ ძირის სიტყვები ფრიად ბევრი შესულა ქართველთ ენაში. მაგრამ ეს მიმოსვლა გაიმართა ციციკრონის თანამედროვე პირების დროს, როდესაც რომაელნი, განათლებულნი გამო, სრულიად გულგრილათ უყურებდნენ წარმართთა სწავლას, რომელსაც, შლოსერის სიტყვით, მხოლოდ პოეტური ხასიათი ქონდა. მაშასადამე, რომელთ არ შეძლებიათ რაიმე განსაზღვრულ სარწმუნოების მიცემა ქართველებისათვის. ამგვარათ, იმ დროს, როდესაც კანონი, მეცნიერება და ხელოვნება განსაზღვრულ სახეს აქლევდნენ რომაელთა ქვეშევრდომ ხალხებს, — საქართველოს, ქრისტიანობის მიღებამდის, გარკვეული სარწმუნოებაც არ ქონიათ, და ამიტომაც არ შეიძლება, რომ იმას სრულიად საკმაო პრაგმატული ძველი ისტორია ქონდეს.

შიუხედავათ ამისა, საქართველოს ძველ ისტორიას ორგვარი ინტერესი აქვს: ერთი — საზოგადოების განო, რომ ის გვიხატავს, თუ რა მნიშვნელობა ქონია ძველ დროში საქართველოს, და მეორე — კერძო მით, რომ ძველ დროის გარემოებათა აწერილობაჲნი მოყავს.

ძველ დროის მსოფლიო ისტორიაში საქართველოს დიდი მნიშვნელობა ქონდა ეთნოლოგიურის, კომერციულისა და სამხედრო-პოლიტიკურის მხრით.

საქართველოს ტერიტორია ხალხთა ნათესავის

აკენს წარმოადგენს, ან და ამ აკენის ძლიერ მახლობელი მეზობელია. თუ რომ ამ ქვეყნის პირველი მკვიდრი გამოიკვლიეს, მაშინ ბევრის სხვა ხალხის დასაწყისიც ამოჩნდება, — იმ ხალხებისა, რომელნიც წინეთ არსებობდნენ ან რომელნიც ახლაც არსებობენ. ეს მხარე რიონისა და შტკვრის საშვალეებით, ორს იმისთანა ზღვას აერთებდა, რომელიც თავის ნაპირებით უშორეს ქვეყნებს სწვდებოდა, და აგრეთვე ესვე ქვეყანა, მთებში გასავალ გზების წყალობით, ხველეთით აერთებდა ორ ქვეყნის ნაწილს — აზიასა და ევროპას. ამგვარის სასარგებლო მდებარეობით მან აღრე მიიქცია აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ფრიად მომჭირნე ხალხების ყურადღება, და ამის გამო საქართველო ძველ დროის აღებ-შეცემობის შვაგულ ადგილათ გადაიქცა.

მთებში გასავალ გზები საქართველოს მეფეების ხელში იყო და ისინი თავიანთ ნებაზე კიდევაც აღებდნენ ამ გასავალებს და კიდევაც კეტავდნენ. როდესაც მოესურვებოდათ, მაშინვე შეეძლოთ — მოეწვიათ ძველის მთების მცხოვრებნი და სრულიად მოეთინათ მფრატისა და ტიგრის ხეობანი; ამიტომაც ამ მდინარეთა შუა მდებარე ადგილები ან ნეიტრალათ ითვლებოდა და ან მცირე აზიისა და სპარსეთის მფლობელთა შორის სადაოთ. ძირისაგან დაწყებული ლიოკლეთიანემდი ვერცერთმა დამპყრობელმა ვერ შესძლო ამ საზღვარს იქით გაცილება, სანამ თავდაპირველათ არ ჩაიგდო ხელში საქართვე-

ლო. მაგრამ სპარსელებსა და რომაელებს ეძნელებოდათ იმის ხელში ჩაგდება.

საქართველოს ძველი ისტორია კერძოთ საყურადღებო უნდა იყოს—როგორც იმისთანა ხალხის ისტორიის დასაწყისი, რომელიც თუმცა რიცხვით ჩვენს დროში ერთის მილიონის მეტს არ შეადგენს, მაგრამ რომელსაც რამდენმე საუკუნის განმავლობაში თავგადადებით უბრძოლია აუარებელ ხალხის პირისპირ და თავისი ეროვნება დაუცავს.

პირველი რეჟელის დასასრული

პირველი რეჟელი	1
მეორე რეჟელი	11
მესამე რეჟელი	12
მეოთხე რეჟელი	13

უმთავრესი უმცრომები.

მე-10 გვერდზე გამოშვებულია მთელი შენიშვნა: „ამ საუკუნოებში, როგორც გადმოცემა ამბობს, შეპდები ციხე-ქალაქები აუშენებიათ: ქართლი, სამ-შვილდე (მრბისი), მტკვრის ციხე (ხუნანი), ჰერე-თი, მცხეთა, ბაჩხანი (სანადირღ-ქალაქი), ლედა-ციხე, ბოსტან-ქალაქი (რუსთავი), ჩელტი, მძახე, მუხარისი, წუნდა, არტანი (ქაჯთ-ქალაქი ანუ ბუ-რი), შფლოს-ციხე, ურბნისი და ქასპი“.

გვ.	დაშუქდილია:	უნდა იყოს:
13	გაჩენილია	გაჩენილა
22	რამდენდომე	რამდენათმე
23	კიმერიელები	კიმერიანები
27	საქართველს	საქართველოს
29	კოლხიდები	კოლხები
29	ადაროდიელები	ადაროდიანები
33	ზირკანიაში	ჭირკანიაში
39	არამედ ანტიგონის	ანტიგონის
50	ცნებებით	ცხენებით
63	ღარუბანდოს	ღარუბანდის
76	სამეფოს	სამეფოს
76	ფარნაჯი	ფარნაჯომი
94	სილა	სულა

გვ	დაბეჭდილია:	უნდა იყოს:
121	პერეოდი	პერიოდი
123	საზღვართ	საზღვრათ
124	წიგონდას	წუნდას
126	ნალაფევი	ნალაფევი
132	ძალსა	ძალასა
140	სკანდივიაში	სკანდინავიაში
143	Jonis Dubent	Louis Dubeux
144	შთიოპლამდი	შთიოპიამდი
145	ტიტულის	ხარისხის
145	თავდაპირველათ დასაწყისში	დასაწყისში
147	Deben	Debeau
148	ამ გარემოებათ ამბავი	ამ გარემობათა ამბავი
152	ახალ დინასტიისა	ახალ დანისტიასა
156	Jonis	Louis
157	Bonilbet	Bouillet
157	Louis Dabeux	Louis Dubeux
158	წარსულიყო	წასულიყო
159	რელაციებში	რელაციებში

კვინი 138 № 5/4
5.4.1926

ს ა რ ჩ ე ვ ი .

გვ. რ. დი:

	მთარგმნელისაგან	3
I.	ქარაველ ხალხის მომდინარეობა და მისი დასახლება ქაეკასიაში	5
II.	ხაზარების შემოსევა	21
III.	ზიშდადიანთა და ქაიანიანთა დინასტიების მეცადინეობა საქართველოში გაბატონებისათვის და მათი მფლობელობა საქართველოში	25
IV.	ბადმოცემანი ალექსანდრე მაკედონელზე და მის მოადგილე აზონზე ქართველების სამეფოს დაარსებამდი	35
V.	სამეფოს დაარსება	46
VI.	გეოგრაფიული მიმოხილვა იმ დროის საქართველოსა, როცა იქ მონარქიული მართველობა დაარსდა	55

საქართველოს ძველი ისტორია.

I.	ბარემოებანი სამეფოს დაარსებიდან რომის ომებამდის	76
II.	რომაელთ ომების ეპოქა საქართველოში.	91
III.	ბარემოებანი პრტაგის სიკვდილს შემდეგ ფარსმან I-ის გამეფებამდის	105
IV.	ფარსმან I-ის მეფობის პერიოდი.	110
V.	ფუარქიულ მართველობის პერიოდი	121

- VI. ლუარჭიულ მართველობიდან საქართველოს უკანასკნელ მეფის, არშაკუნთანა დინასტიის, ასფაგურის სიკვდილამდის (129 — 265 წლამდის ქრისტეს შემდეგ) 134
- VII აღმოსავლეთის მდგომარეობა სასანიანთა დინასტიის დასაწყისში 142
- VIII სასანიანთა დინასტიის ასეღა საქართველოს ტახტზე 150
- IX. რომაელთა ომი სპარსეთთან და ამ ომის გავლენა საქართველოზე 155
- X. საქართველოს შესახები გარემოებანი ნიზიბისის ზავიდან მოკიდებული ქართველთმეორ ქრისტიანობის მიღებამდის 159
- საქართველოს ძველ ისტორიის დაბოლოება 162